

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Published by
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

Winter 2022 / 9-4
<https://doi.org/10.46868/atdd.281>

İlk Çağ'dan 19. Yüzyıla Türk Devletlerinde Savaş Fili kullanımı ve Türk Sanatına ve Avrupa Sanatına Yansımaları

Umut Kansoy*
ORCID: 0000-0003-0031-4600

Öz

Türklerde savaş fili kullanımı Hindistan'da Akhunlar ile başlatılabilir. Daha sonra Gazneliler, Gur Devleti'nin Türk gulamları, Delhi Türk Sultanlığı ve bu devletten koparak Hindistan'da kurulan Behmenî Devleti gibi diğer devletler ve sonrasında Babürlüler ile bu gelenek devam ettirilmiştir. Hint alt kıtasına göre daha batıda kalan topraklarda ise Harzemşâhlar, Selçuklular, Timurlular, Kadı Burhaneddin Devleti, Osmanlılar, Afşarlar ve Kaçarlar gibi Türk devletleri ve hanedanları da filleri ve savaş fillerini kullanmışlardır. Saltanat ahırlarında 2000 civarında fil muhafaza eden Türk devletleri olmuştur. Doğal olarak bu durumun Türk sanatında yansımaları olmuştur, savaş fillerini betimleyen çeşitli sanat eserleri üretilmiştir. Ayrıca Asya'da Türkler ile çok yakın ilişkiler içerisinde bulunmuş olan Soğdların ve bazı Avrupa milletlerinin sanatında da Türk devletleri tarafından savaş fili kullanılmış olmasının yansımaları olmuştur. Bu çalışmada Türklerde fil kullanımı ve bunun sanattaki yansımaları ana hatları ile ele alınmış ve sergilenmiştir. Bu eserlerin bulunduğu müzeler ve kurumlar kaynakları ile birlikte sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Savaş Fili, Türk Devletleri, Türk Sanatı, Avrupa Sanatı, Ateşli Silahlar.

Gönderme Tarihi: 31/08/2022

Kabul Tarihi:25/12/2022

* Dr., İstanbul Fuat Sezgin Bilim ve Sanat Merkezi'nde Tarih Öğretmeni, umut.kansoy1@gmail.com, Türkiye

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

KANSOY, U., "İlk Çağ'dan 19. Yüzyıla Türk Devletlerinde Savaş Fili Kullanımı ve Türk Sanatına ve Avrupa Sanatına Yansımaları ", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 9, S. 4, 2022, s. 1242-1305.

The Use of War Elephants in Turkish States from The Ancient Age to The 19th Century and Its Reflections to Turkish European Arts

Umut Kansoy*
ORCID: 0000-0003-0031-4600

Abstract

The use of war elephants in Turks can be started with Akhuns in India. Later, this tradition was continued with the Ghaznavids, the Turkish gulams of the Gur State, the Delhi Turkish Sultanate and other states such as the Behmani State, which was established in India by breaking away from this state, and the reafter with the Mughals (Baburid Empire). In the lands which were located at further west than the Indian subcontinent, Turkish states and dynasties such as Harzemshahs, Seljuks, Timurids, Kadı Burhaneddin State, Ottomans, Afshars and Qajars also used elephants and war elephants. There have been Turkish states that kept around 2000 elephants in their sultanate stables. Naturally, this situation had reflections on Turkish art, and various works of art depicting war elephants were produced. In addition, the use of war elephants by the Turkish states in the art of the Sogdians and some European nations, who had very close relations with the Turks in Asia, had reflections. In this study, the use of war elephants in Turks and its reflections in art are discussed and exhibited with its main lines. The museums and institutions where these works are located are presented with their sources.

Keywords: War Elephant, Turkish States, Turkish Art, European Art, Firearms.

Received Date: 31/08/2022

Accepted Date: 25/12/2022

---

* Doctor, History Teacher at Istanbul Fuat Sezgin Science and Art Center, umut.kansoy1@gmail.com, Turkey

You can refer to this article as follows:

KANSOY, U., "İlk Çağ'dan 19. Yüzyıla Türk Devletlerinde Savaş Fili Kullanımı ve Türk Sanatına ve Avrupa Sanatına Yansımaları ", *Academic Journal of History and Idea*, Vol. 9, Issue 4, 2022, p. 1242-1305.

Giriş

Türkler arasında Akhunlar (Eftalit) döneminde başlayan savaş fili kullanımı, İslâmî dönemde Gazneliler Devleti devrinden itibaren yaygınlaşarak devam etmiştir. Fil temini ve beslenmesindeki kolaylıklar nedeniyle en fazla Hindistan'da kurulan Türk devletleri fillerden istifade etmişlerdir. Önceki asırlarda savaş fili kullanımı hakkında ortaya çıkan gelenek ve tecrübeler Gazneliler ve sonrasındaki Türk devletleri tarafından geliştirilerek devam ettirilmiştir. Ancak ateşli silah teknolojisindeki gelişmeler neticesinde filler savaşta açık hedef haline gelmişlerdir. Vurulan filler kaçarken kendi ordularını ezerek yarardan fazla zarar vermeye başlamışlardır. Böylece önemleri giderek azalmıştır. Bu nedenle Babürlüler, filleri ön saflardan çekip geri saflara yerleştirmişlerdir. Yine de nihai son saldırı için fillerden istifade etmeye devam etmişlerdir.

Türk sanat eserlerinde ve Asya'da Türkler ile çok yakın ilişki içerisinde olan Soğudluların sanat eserlerinde Türklerin fillerden istifade ettikleri resmedilmiştir. Benzer şekilde Türkler ile yakın temas halinde olan Avrupalılar da sanat eserlerinde bu hususa yer vermişlerdir. Rum (Bizanslı), Avusturyalı, İtalyan ve Flaman ressamlar Türk ordularında savaş fili kullanıldığını yaptıkları tablo, gravür ve yazma resimleri ile ortaya koymuşlardır. Türklere ait çok çeşitli türlerdeki sanat eserlerinde filler ana tema olarak işlenmiştir. İncelediğimiz konuyu çok daha somut ve anlaşılır bir hale getirmek için Türklerin filleri ve savaş filleri kullandıklarını betimleyen çeşitli türlerdeki sanat eserleri makalede özellikle sunulmuştur.

1. Akhun Devleti (367-557) Devrinde Savaş Fili Kullanımı

Avarlardan (Juan-Juan) ayrılarak Maverünnehir ve Semerkand havalisinde 350'li yıllarda devlet kuran Akhunlar, başta bu bölge olmak üzere, İran ve Afganistan'a ve hatta Anadolu'ya uzanan önemli tarihi akınlarda bulundular. Göktürk Devleti, Avarları yıkarak kurulduğu sırada ise onların güney-batı komşusu oluyorlardı. Göktürklerin kısa zamanda rakip olarak ortaya çıkması her iki Türk devletini mücadeleye sürükledi. 556 yılında İstemi kumandasındaki Göktürk ordularının baskısına maruz kaldılar. Bunun üzerine Akhunlar, Çin'deki Batı Wei imparatoruna 555 ve 558 yıllarında elçilik heyetleri gönderdiler. Bu elçilik heyetlerinden en azından ikincisi Göktürlere karşı ittifak oluşturmak için gönderilmiş olmalıdır. Doğu Göktürk Hakanı Mukan Kağan (553-572) devrinde Batı Göktürk hakanı

İstemi Yabgu'nun (552-576) gerçekleştirdiği Göktürk-Sasani ittifakı neticesinde Akhun Devleti 557 yılında yıkılmıştır.¹

Hindistan'da Akhun hükümdarlarından Mihirakula'nın (yaklaşık 515-550) iyi silahlanmış ve eğitilmiş 700 fillik korkunç bir birliği vardı.² Çinli Budist keşiş Song Yun'a (Hindistan'a seyahati 518-522) göre, Mihirakula'nın ordusunda yaklaşık 700 savaş fili vardı ve her birinin üzerinde kılıç ve mızraklar ile donanmış yaklaşık 10 adam bulunmaktaydı. Hindistan'a yaklaşık 530 yıllarında birkaç sefer yapan Yunanlı Hint Denizi seyyahı ve İskenderiyeli bir rahip olan Cosmas Indicopleustes'in (Cosmas Monk) raporuna göre Akhunların büyük bir süvari birliği ve yaklaşık 2.000 fili bulunmaktaydı. Akhunlar devrinde fil kullanımı Japonya'daki Mio Müzesi'nde yer alan bir Batı Göktürk mezar lahitinde sergilenmektedir. Kuzey Çin'deki bir mezardan geldiği söylenen bu lahitte iki ayrı panelde ayrıntılı fil rölyefleri bulunmaktadır. Rölyefleri yapan sanatçı, defnedilen Soğdlunun ilgili olduğu iki ülke yani Akhunlar ve Göktürklerin yaşamından kesitler sunmuştur. Rölyeflerde filler üzerindeki üç hilal taçlı kişiler Akhunları ve hükümdarlarını temsil etmektedir. Çin'de kanatlı taç ve üç hilalli tacın yaygınlığı Eftalit (Akhun) etkisi sonucudur. Ayrıca bu rölyeflerde bir Akhun hükümdarı at üzerinde avlanırken gösterilir, tacı yoktur ama kraliyet kurdeleleri vardır.³

Görsel 1: Batı Göktürk Mezar Lahdi ve File Binen Akhunlar (Japonya, Mio Müzesi).

Kaynak: “石床屏風”, <http://www.miho.or.jp/booth/html/artcon/00000432.htm> (4.09.2021).

¹ Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s. 14-15, 31-32, 177.

² Kalhana, *Kalhana's Rājataranginī, A Chronicle of the Kings of Kasmīr*, (çev. M. A. Stain), Archibald Constable And Company Ltd., Westminster 1900, C. I, s. 45; Egemen Çağrı Mızrak, *Bozkır Kavimleri (M.Ö. VII. Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki Bozkırlılar)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 174-175; Egemen Çağrı Mızrak, “M.Ö. VII. Yüzyıldan M.S. VI. Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistandaki Bozkır Kavimleri”, Doktora Tezi, İstanbul 2014, s. 178.

³ Aydogdy Kurbanov, “*The Hephthalites: Archaeological And Historical Analysis*”, PhD thesis, Berlin 2010, s. 79-80, 216; Egemen Çağrı Mızrak, *Bozkır Kavimleri (M.Ö. VII. Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki Bozkırlılar)*, s. 175; Boris I. Marshak, “Türkler ve Soğdlular”, (çev. Alesker Aleskerov), *Türkler*, C. II, s. 171, <https://www.altayli.net/turkler-ve-sogdlular.html> (23.10.2021); “石床屏風”, <http://www.miho.or.jp/booth/html/artcon/00000432.htm> (4.09.2021); “Cosmas Indicopleustes”, https://en.wikipedia.org/wiki/Cosmas_Indicopleustes (24.10.2021); “Song Yun”, https://en.wikipedia.org/wiki/Song_Yun (24.10.2021).

Çin'deki söz konusu Akhun etkisi iki ülke arasındaki ilişkiler ile bağlantılı olmalıdır. Ahmet Taşağıl'ın aktardığı 555 ve 558 elçilik heyetleri haricinde 456, 507, 509, 511, 512, 513, 519, 524 (iki defa), 530 (iki defa), 531, 729 ve 748 yıllarında Akhunlar tarafından Çin'e elçiler gönderilmiştir. Akhunlar 557 yılında yıkıldığına göre 729 ve 748 yılı elçilik heyetleri ancak Akhunların bakiyeleri tarafından gönderilmiş olabilir. Çin yıllığı *T'ang-şu* (618-907)'da 729 ve 748 tarihlerinde Çin sarayına Akhun elçilik heyetleri geldiğinin kaydedilmiş olması bu bilginin güvenilirliğini arttırmaktadır.⁴ Söz konusu temasların bir kısmı Göktürlere karşı ittifak kurmak için olmalıdır. Gönderilen elçilerden en azından bir kısmının bölgedeki ticari bağlantılarından dolayı Soğdlular olması çok muhtemeldir.

Çin'in Shanxi Eyaleti'nde Yu Hong'un (ölümü M.S. 592/593) mezar lahiti panellerinde fil sırtında avlanan bir Akhun hükümdarı tasvir edilmiştir. Bu hükümdar da Mio Müzesi'nde sergilenen lahitteki Akhun hükümdarı ile benzer elbiseler giymiş, iki kanatlı kraliyet tacı ve kraliyet kurdeleleri takmıştır. Bazı araştırmacılar bu kişinin Yu Hong olduğunu bazıları ise Akhun hükümdarı olduğunu ileri sürmektedirler. Lahitteki rölyeflerde atlar ve develer üzerinde avlanan uzun saçlı göçebeler Türklerin (Göktürk) yaşamından kesitler sunmaktadır. Mezarındaki yazıtlara göre Yu Hong, Sui hanedanı (M.S. 580 - 618) sırasında Çin'e yerleşmiş olan Orta Asya halkının reisi olarak tanımlanmaktadır. Yu Hong ayrıca Çin'deki Türk kökenli Tuyuhun Krallığı'nın ve İranlıların büyükelçisi olarak da hizmet etmiştir. Bununla birlikte lahitte Sasani tarzı kıyafetler ile betimlenmesinden ve lahit üzerindeki Zerdüşt sembollerinden kendisinin bir Soğdlu olduğu anlaşılmaktadır.⁵

⁴ Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Sevinç Matbası, Erzurum 1973, s. 40, 74, 110; Özgür Tokan, *İslamiyet Öncesi Türklerde Diplomasi ve Hunlar Dönemi Diplomatik İlişkiler*, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2011, s. 115.

⁵ A. Kurbanov, *a.g.t.*, s. 77-80; "The Yu Hong Tomb of the Sui in Taiyuan, Shanxi Province", <http://www.china.org.cn/e-kaogu/1999zhong/k-8.htm> (4.09.2021); "Tomb of Yu Hong", https://en.wikipedia.org/wiki/Tomb_of_Yu_Hong (4.09.2021).

Görsel 2: *Akhun Hükümdarı Fil Sirtında Avlanıyor (Yu Hong, Shanxi Eyaleti Müzesi, Taiyuan'daki Wangguo Köyü'nde Yu Hong'un mezarı, China Institute Gallery, Art in a Time of Chaos: Masterworks from Six Dynasties China, 3rd-6th Centuries). Kaynak: "Responses to Chaos: Art, Religion and Literature in Six Dynasties China (221 to 581 CE)", <https://china360online.org/?property=introduction-to-dark-ages-in-china-220-581> (4.09.2021); "Tomb of Yu Hong", https://en.wikipedia.org/wiki/Tomb_of_Yu_Hong (4.09.2021).*

2. Ganzeli Devleti (963-1186) Devrinde Savaş Fili Kullanımı

Türk-İslâm devletleri arasında muazzam sayılarda savaş fili temin etme ve kullanma geleneği Sâmânî ordu komutanlarından (emir) Alp Tiğın tarafından kurulan Gazneliler Devleti (963-1186) ile başladı. Sadece Gazne şehrinde 1.000'den fazla fil bulunmaktaydı.⁶

Görsel 3: *Gazneliler Devri Taş Fil Heykelciği (İran, muhtemelen Nişâbûr, X. yüzyıl, 35.6 x 30.3 cm, Nasli M. Heeramanek Koleksiyonu). Kaynak: "Elephant", <https://www.alamy.com/elephant-english-iran-probably-nishapur-10th-century-sculpture-stone-carved-the-nasli-m-heeramanek-collection-gift-of-joan-palevsky-m735302-islamic-art-10th-century-date-qsp571950-00-00t000000z7-image349438363.html?pv> (25.10.2021); "Elephant", <https://www.living.cz/slon3-jpg/> (25.10.2021).*

Gazneli Mahmud devrinde savaş fili kullanımına dair bazı önemli örnekleri burada ele almak yerinde olacaktır. Gazneli Mahmud, babasının ölümünden sonra tahtı ele geçirmek üzere harekete geçtiğinde Samânîler durumdan istifadeyle Horasan'a girmişlerdi. Horasan'ın geri alındığı h. 389/999 yılındaki savaşta sağ kanatta 10.000 atlı ve 30 fil, sol kanatta 12.000 süvari ve 40 fil ve merkezde ise 10.000 atlı ve 70 fil ile Sultan Mahmud yer almıştı.⁷ Bu savaşta Gazneli Mahmud tarafından fillerin çoğu merkezde olmak üzere saflar arasında

⁶ Gunther Nogge, "Die Rolle der Elefanten in der Geschichte Afghanistans", (çev. M. Daud Rafiqpoor), *Zeitschrift des Kölner Zoos*, C. 61, S. 2 (2018), s. 2.

⁷ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 15.

dağıtılmıştı. Bu uygulama daha sonraki Türk devletleri tarafından da benzer şekilde devam ettirilecektir.

Görsel 4: Fil Sirtında Seyhat Eden Beş Kişi (Muhtemelen Gazneli devri eseri?,⁸ XI veya XII. yüzyıl, İran, Horasan veya Afganistan, yüksek kalaylı bronz, döküm ve oyulmuş, yarımküre şeklinde leğen, ölçüt: 20 x 46 cm, Kenarda ve dış cephede kalın Kufî hattı ile yazılmış hayır duaları bulunmaktadır, The Khalili Collection).

Kaynak: "Hemispherical Basin MTW 925", <https://www.khalilicollections.org/collections/islamic-art/khalili-collection-islamic-art-hemispherical-basin-mtw925/> (7.01.2021); J.M. Rogers, *The Arts of Islam, Masterpieces from the Khalili Collection*, London 2010, cat. 21, s. 44-45.

Gazneli Mahmud ile Karahanlı Kadir Han ve İlek Han ittifakı arasında 397/1007-1008 yılında yapılan Kantarat-ü Çarhıyan Savaşı sırasında Gazneli ordusu merkezinde 500 fil vardı. İlek Han, ok ucuyla saç telini yarabilen 500/1000 Türk gulâmını safın önüne geçirmişti. Sultan Mahmud ordusu askerlerinin çoğu ok yarası ile can verdi. Gazneli Mahmud'un Tûsten ve Menklikâ adlarını taşıyan savaşlarda tecrübeli iki fili bu savaşta hazır bulunmaktaydı. Gazneli ordusunda gerileme emareleri belirdiğinde Sultan Mahmud atından inerek özel fili Tûsten'e bindi. Önüne gelenleri parçalayan, çığneyen ve fırlatıp atan fil, Karahanlı ordusunun merkezini dağıttı. Parçaladığı askerler arasında Karahanlıların bayraktarı da bulunmaktaydı. Bozulan Karahanlı ordusu Ceyhun Nehri'ne doğru kaçmış, nehri geçmeleri üzerine takip sona ermiştir. Savaş sonunda Tûsten'in vücudundan binden fazla ok çıkarılmıştır.⁹

Savaşın seyri Tusten adlı fil üzerinden anlatılsa da Karahanlı ordusunun bozguna uğratılmasında geriye kalan 499 filin Tusten'inkine benzer hamleleri çok etkili olmuş olmalıdır. Nitekim Şebânkâreî'nin *Mecmau'l-ensâb fi't-tevârih* adlı eserinde 500 filin ön safta savaştıkları şöyle aktarılmaktadır:

⁸ Bu esere benzer yarımküre şeklinde başka bir Gazneli eseri University Museum of Islamic Art'da The Bumiller Collection'da sergilenmektedir. Bundan dolayı Görsel 4'te sunduğumuz leğeni Gazneli devri eseri olarak nitelendirmeyi uygun gördük. Bkz. "Bowl", https://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=object;EPM;de;Mus23;11;en&pageD=N (26.01.2022).

⁹ Muhammed b. Abdulcebbar el-Utbi, *Tercüme-i Tarih-i Yemîni*, (çev. Ebu'l Eşref Nâsîh Cerfâdkânî, nşr. Ca'fer Şiâr), Tahran hş. 1374, s. 286-287; Reşideddîn Fazlullah Hemedânî, *Câmiüttevârih, Târih-i Âl-i Selçuk*, (nşr. Muhammed Ruşen), İntişârât-ı Mirâs-ı Mektûb, Tahran hş. 1386, s. 140, 316; Abdullah Duman, "Kantarat-ü Çarhıyân: Karahanlılar ve Gazenliler Arasında Horsasan Bölgesinin Kaderini Belirleyen Savaş", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, C. 12, S. 1, 2013, s. 99-104.

Gazneli Sultan Mahmud “Beş yüz savaş filine sahipti ve hepsi önde savaşıyorlardı. Filler arasında iki fil vardı, birine Fil-i Tusten (فيل توستن) diğerine de Munkelka (منكلكا) denilmekteydi. Her ikisi de deneyimli ve uğurlu idiler. Sultan, “Ben nereye gidersem bu filleri de arkamdan getiriniz.” dedi. Türkmenlerin saldırısı şiddetli oldu, öyle tehlikeliydi ki sultanın askerleri bozguna uğradı. Sultan öne çıktı ve bağırarak “Ey askerlerim vurun bu sözünden dönenlere!” diye bağırdı. Fil-i Tusten’i serbest bıraktılar. Başta Türkmen ordugahına saldırdı, sonra onların merkezine gitti. Binden fazla ok onun hortumuna ve zırhına isabet etmişti. Aldırış etmedi ve sancaktarın yanına kadar geldi onu sancak ile birlikte kesti ve geri döndü. Türkmenler sancağın devrilmiş olduğunu gördüler ve hepsi kaçtılar...”¹⁰

Görsel 5: Gazneli Mahmud Savaş Fili Üzerinde (Raşîd al-Dîn Fazl-ullâh Hamadânî, *Jami` al-Tawarikh*, vr. 115b, yapım yılı yaklaşık 1306-1314, Edinburgh University Library). Kaynak: “World History, f.115v detail”, <https://images.is.ed.ac.uk/luna/servlet/detail/UoEsha~4~4~60779~102857:World-> (30.11.2021).

Beyhakî’ye göre Gazneli Devleti ordusunda 1670 fil bulunmaktaydı.¹¹ Cüzcanî’nin kayıtlarına göre ise Gazneli Mahmud’un 2500 fili vardı.¹² Bu verilere göre Sultan Mahmud’un Hint seferlerinden elde etmiş olduğu fil sayısı 2.000 civarında olmalıdır. Nitekim Gerdîzî, Gazneli Mahmud’un h. 414/1023-1024 tarihinde Deşt-i Şâbahâr’a 54.000 asker ve 1300 fil ile bir sefer tertip ettiğini kaydetmektedir. Bu kayıt savaş fillerinin 2.000 civarında olduğu yönündeki kanıyı desteklemektedir.¹³

¹⁰ Nurullah Soylar, “Şebânkâreî’nin Mecmau’l-ensâb fî’t-tevârih Adlı Eseri (Çeviri Ve Değerlendirmesi)”, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2018, s. 44-45.

¹¹ Güller Nuhoğlu, “Beyhaki Tarihi’ne Göre Gazneliler’de Devlet Teşkilatı ve Kültür”, Doktora Tezi, İstanbul 1995, s. 226.

¹² Ebu Amr Minhaceddin Osman bin Siraceddin el-Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsırî*, (nşr. Captain W. Nassau Lees, LL.D., Mawlawis Khadim Hosain, ‘Abd Al-Hai.), College Press, Calcutta 1864, s. 10.

¹³ Cihan Piyadeoğlu, “Gazneliler ve Büyük Selçuklular’da Filin Kullanılmasına Dair Bazı Tespitler”, *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri*, 11-13 Kasım 2014, C. 2, s. 75.

Sultan Mahmud'un Irak seferine otağ, çadır ve döşeklerini taşıyan 300 yük fili ve hepsi altın palanlı ve yularlı 700 savaş fili olmak üzere 1.000 fil götürdüğü *Mecmau'l-ensâb fi't-tevârih*'te nakledilmektedir.¹⁴

Gazneli Sultan Mesud yeni sultan olduğu dönemde kendisinden Rey kuşatması ve Kakûyîlere karşı taarruz için takviye güç olarak “seçme beş erkek fil ve duvar (sur) yıkan, kale kapısı kıran beş de dişi fil” istenmiştir.¹⁵

Gazneli Mesud, Gurgân ve Taberistân seferinde iki-üç *suvârinin* yan yana sığmadığı sık ormanlık arazilerde yol açmak için yanında 10 fil getirmiştir. Fillerin ağaçları devirerek ilerlemesi yolun açılmasını kolaylaştırmıştır.¹⁶

Şahnâme'deki kayıtlara göre Gazneliler devrinde fil sırtındaki sandukalar içerisinde *nâvek-endâz* adı verilen keskin nişancılar savaşılmaktaydılar. Bunlar bir karış uzunluğunda, zırh delici özelliğe sahip, 1 kilometreye yaklaşan menzili bulunan çok kısa oklar atmaktaydılar. Bu oklara *nâvek okları* denilmekteydi. Bu oklar kısa olduklarından yayın ortasına yerleştirilen c şeklindeki tüpler vasıtasıyla atılabilmekteydiler. *Şahnâme*'de bu husus şu beyit ile dile getirilmektedir:

Soyu Afgan'dan ordusu bin - Hepsi *nâvek* atıcı ve *jûpîn* fırlatıcı.

Fillerin sandukasına yöneldiler - Nerede *nâvek* atıcısı varsa onun (sanduka) içerisinde[dir].¹⁷

Türk-İslâm devletlerinde filleri süren ve bakımını yapan *filbânlar* genellikle Hindûlar arasından seçilmekteydiler. Sultan Mahmud'un sarayında 4.000 Hindli gulam bulunmaktaydı.¹⁸

Gazneliler, Selçuklular ile mücadelelerinde en baştan itibaren fillerden istifade ettiler. Bu gücü bir tehdit unsuru olarak kullandılar. Sultan Mahmud'un sahip bulunduğu fillerden dolayı sıkça uyarılan Arslan Yabgu, *Mecmau'l-ensâb fi't-tevârih*'te nakledildiğine göre: “Eğer Sultan Mahmud fil sahibiyse biz de ok sahibiyiz ve ne zaman savaşa düşersek bütün askerlerin ok darbesi onu delebilir.” diyerek meydan okumuştur. Gazneliler'in Sultan Mesud

¹⁴ N. Soylar, *a.g.t.*, s. 60.

¹⁵ Ebu'l-Fazl Muhammed bin Hüseyin Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, (nşr. Halil Hatîb Rehber), İntişârât-ı Mehtâb, Tahran hş. 1384, C. II, s. 621.

¹⁶ Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, C. II, s. 678-680; G. Nuhoğlu, *a.g.t.*, s. 347-349; C. Piyadeoğlu, *a.g.m.*, s. 83.

¹⁷ Mahmûd Zencânî, *Ferheng-i Câmi' Şahnâme*, Müessesesi-i İntişârât-ı 'Atâi, Tahran hş. 1380, 2. Baskı, s. 993.

¹⁸ Hanefî Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002, s. 212.

devrinde Selçukluları Horasan'dan atmak üzere gerçekleştirdiği Serahs Savaşı'na (h. 429/1038) üzerleri zırhlarla örtülü 200 adet fil de katılmıştır.¹⁹

Gazneli ordusunun Selçuklulara arka arkaya iki defa yenilmesinin ardından Sultan Mesûd', onları Horasan'dan atmak için 50.000 süvari, piyade ve 300 fil ile h. 4 Muharrem 430/ 7 Ekim 1038'de harekete geçmişti. Rey'in nahiyelerinden olan Ulyâ-Âbâd bölgesinde gerçekleşen Ulyâ-Âbâd Savaşı'nda (430/1039) Selçuklu birliklerini dağıtmayı başarmıştır.²⁰

Selçuklu ordusu, Dandanakan Savaşı (h. 431/1040) sürecinde bölgede sıcaklığın 40-50 °C'ye çıktığı yaz mevsiminde bütün su kaynaklarını tahrip etmiştir. Gazneliler mecburen takibi bırakıp Merv yakınlarında, suları bol olan Dandanakan'a doğru yön değiştirmek zorunda kalmıştır. Selçuklular, Gazneli savaşçıları ve ordularındaki 50 adet savaş fili yorulup zayıfladıktan sonra Dandanakan'da tüm güçleriyle saldırıya geçmişlerdir. Savaş sırasında Sultan Mesud'un etrafında 12 savaş fili olduğu belirtilmektedir.²¹

Kıtlık ve kuraklıktan dolayı savaş binekleri zayıf düştüğünden Sultan Mesûd, 50 fil içerisinde sadece 12 zırhlı fili savaşa sokabilmişti.²² Fakat Gazneliler hezimete uğramaktan kurtulamadılar. Becerikli okçular, iri yarı savaş fillerine uzaktan ok attılar ve ağır süvariler, zayıflamış piyadeleri dağıttılar.

Günümüze ulaşan tek minyatürlü Bizans yazması olan XII. yüzyıl eseri *Madrid Skilicis Kroniği*²³ minyatürlerinden birisinde Dandanakan Savaşı (1040) sırasında Gaznelilerin savaş fili kullandıkları tasvir edilmiştir. Aşağıda sunulmuş olan bu minyatürde resmedilen filin sırtında etrafı kapalı bir tahtirevan (sanduka) ve içinde iki savaşçı bulunmaktadır. Bunlardan biri ok atmaktadır, diğeri ise *karûre/karaz* adı verilen Orta Çağ el bombalarını atmaktadır. Toprakta yapılan *karûre*ler içerisinde yanıcı yakıcı maddeler konulmaktaydı.

¹⁹ N. Soylar, *a.g.t.*, s. 55; C. Piyadeoğlu, *a.g.m.*, s. 76-77; Mohammad Qasim İbadi, "*Dandanakan Savaşı Ve Tarihteki Önemi*", Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011, s. 29.

²⁰ M. Q. İbadi, *a.g.t.*, s. 66-67.

²¹ M. Q. İbadi, *a.g.t.*, s. 68, 71-76; Ali Sevim, "*Dandanakan Savaşı*", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. VIII, İSAM - İslam Araştırmaları Merkezi, 1992, s. 457.

²² M. Q. İbadi, *a.g.t.*, s. 80-81.

²³ Madrid Skilicis Kroniği 811 yılında I. Nikiforos'un ölümünden sonra 1057 yılında VI. Mihail'in görevden alınmasına kadarlık bir tarihi içeren *Ioannis Skilicis'in Tarihin Özeti (Σύνοψις Ἱστοριῶν/Synopsis Historion)*, Latince: *Sinopsis Historiarum*) adlı eserinin çok zengin resimler içeren el yazmasıdır. Bu el yazması XII. yüzyılda Sicilya'da üretilmiştir ve şu anda Madrid'de Biblioteca Nacional de España'da MS Graecus Vitr. 26-2 envanter numarası ile muhafaza edilmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. "Madrid Skilicis", https://tr.wikipedia.org/wiki/Madrid_Skilicis; "Madrid Skylitzes", https://dbpedia.org/page/Madrid_Skylitzes (29.12.2021).

Görsel 6: Gazneli Devleti'nin Dandanakan Savaşı'nda Selçuklulara Karşı Savaş Fili Kullanması (Codex Graecus Matritensis Ioannis Skylitzes, folio 233r-1). Kaynak: Ioannis Skilicis, Synopsis Historiarum (Codex Graecus Matritensis Ioannis Skylitzes), BNE (Biblioteca Nacional de España) MSS Graecus Vitr. 26-2 Codex Graecus Matritensis Ioannis Skylitzes, s. 233r-1; "Manuscript BNE MSS Graecus Vitr. 26-2 Codex Graecus Matritensis Ioannis Skylitzes", <https://manuscriptminiatures.com/4203/13444#image> (29.12.2021).

Filler üzerine yukarıdaki minyatürde görülen silahları kullanan savaşçılar yerleştirme geleneği daha sonraki asırlarda da devam etmiştir. Nitekim Timur Devleti ve Osmanlı Devleti arasındaki Ankara Savaşı (1402) sırasında 32 savaş fili üzerine nâvek ve nefit silahları (*neft-endâzî*) olan okçular (*tîr-endâz*) ve yanıcı maddeler fırlatan savaşçılar (*ateş-bâz*) yerleştirilmişti.

Gazne Sultanı Arslan-Şâh (1116-1118), Büyük Selçuklu Hükümdarı Sencere karşı Gazneyi savunurken ordusunda her birinin üzerinde 4 savaşçı bulunan 120 savaş fili bulunmaktaydı. Filler, ordunun kalb kısmına (merkezine) saldırınca Sencer'in askerleri fillerden kaçmaya başladılar. Bunun üzerine Sencer, Türk gulamlarına fillere ok atmalarını buyurdu. Hemen 3.000 Türk gulam öne çıktı ve aynı anda filleri ok yağmuruna tuttular ve onlardan bir miktarını öldürdüler. Filler, ardından Sultan Sencer'in ordusunun sol kanadına saldırdılar. Sistan Hâkimi Ebu'l-Fazl da o kanatta bulunmaktaydı. Askerlerin ruhu filleri görünce zayıfladı. Ebu'l-Fazl onları cesaretlendirdi. Kendisi de attan indi ve fillerin önünde ilerlemekte olan büyük file saldırdı. Filin karnının altına girdi ve karnını parçaladı ve iki fili daha öldürdü. Sağ kanadın komutanı Emir Anar, sol kanattaki mücadeleyi gördü ve Gazne askerinin arkasından saldırdı ve kendisini Sultan Sencer'in sol kanadına ulaştırdı. Vaktinde yaptığı yardımla Gaznelilerin yenilmesini sağladı. Galibiyetin ardından Sultan Sencer, h. 510 yılında Şevval ayının 20'sinde Gazne şehrine girdi.²⁴ Aşağıda Gazneliler devrine ait fil figürlü bazı eserleri sunduk. Sol üstte hortumuyla bir atı kuyruğundan yakalamaya çalışan XII./XIII. yüzyıl Gazneli devri savaş fili rölyefi yer almaktadır. Sol altta şekli bozulmuş bir fil figürü içeren Gazneli sarayı (muhtemelen) rölyefi bulunmaktadır. Orta kısımdaki alçı panelde en

²⁴ İbnül Esir Cezrî, *Târîh-i Kâmil-i Bozorg-i İslâm ve İrân*, (çev. Abbâs Halîlî, Ebu'l Kâsım Hâlet), Müesses-i Matbuât-ı İlmî, Tahran hş. 1371, C. 24, s. 176-177.

üsteki bordüre bir fil işlenmiştir. Sağ taraftaki ayaklı bronz tabakta ise en içteki dairede bir fil ve binicisi ile birlikte resmedilmiştir.

Görsel 7: Gazneliler Devri Savaş Fili Rölyefleri ve Fil Figürlü Bir Bronz Tabak (Sol üst: Savaş fili rölyefi, XII.-XIII. yüzyıl, Gazne Müzesi, foto V. Thewalt; Sol Alt: Bir mermer friz parçası Afganistan, Gazne, The David Collection; Orta: Alçı Panel B tarafı, National Museum of Oriental Art, Rome; Sağ taraf: Gümüş oyulmuş ve kakma yapılmış ayaklı bronz tabak, The David Collection). Kaynak: Alessio Bombaci, “Summary report on the Italian Archaeological Mission in Afghanistan. Introduction to the Excavations at Ghazni”, East and West, Vol. 10, No. 1/2 (March-June 1959), s. 11, fig. 8, s. 14, fig. 12; G. Nogge, a.g.m., s. 2; “The Ghaznavids and The Ghurids: Eastern Iran, Afghanistan, And Northern India, 10th-12th Century”, <https://www.davidmus.dk/en/collections/islamic/dynasties/ghaznavids-and-ghurids/art/73-1979> (28.11.2021); “The Ghaznavids and The Ghurids: Eastern Iran, Afghanistan, And Northern India, 10th-12th Century”, <https://www.davidmus.dk/en/collections/islamic/dynasties/ghaznavids-and-ghurids/art/43-1998> (28.11.2021).

Aşağıda XI./XII. yüzyıla tarihlenen Gazneliler devrine ait Horesan’dan fil başı şekli verilmiş bronz bir çekiç başı yer almaktadır.

Görsel 8: Gazneliler Devrine Ait Fil Şeklinde Çekiç Başı (23. cm., bronz, Horesan, Bonhams Müzayede Evi). Kaynak: “A Large Khorasan Bronze Hammerhead in The Form of an Elephant Persia, 11th/ 12th Century”, https://www.bonhams.com/auctions/19960/lot/77/?page_anchor=MR1_results_per_page%3D500%26MR1_module_instance_reference%3D1 (4.12.2021).

3. Büyük Selçuklu Devleti (1040-1157) Devrinde Savaş Fili Kullanımı

Büyük Selçuklu Devleti (1040-1157) ordusunda Gazneli ordusundan ganimet olarak ele geçirilen az miktarda fil bulunmaktaydı. Bu filler bazı savaşlarda kullanılmıştır. Bir örnek vermek gerekirse Tuğrul Bey, h. 447/1055 tarihindeki Bağdat seferinde Bağdat şehrine 8 fil

ile girmiştir.²⁵ Rey Sarayı'na ait olan aşağıdaki rölyefte *divan-ı mezalim* sırasında Tuğrul Bey'in ilerisinde iki fil yer almaktadır. Fil detayını yan tarafta büyüterek tekrar sunduk. Orta Çağ'da fillerin *divanı mezalim* sırasında genellikle suçluların cezalandırılması ve idamı için hazırda bekletildikleri bilinmektedir.

Görsel 9: Divân-ı Mezalimde Büyük Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey ve Önünde Duran İki Fil (Rey Sarayı, XI-XII. yüzyıl, Philadelphia Museum, Amerika). Kaynak: "Panel with Enthroned Ruler and Courtiers second half 12th century", https://www.metmuseum.org/art/collection/search/642332?exhibitionId=%7B74efaf7-a808-4ede-bf58-279e018c9f63%7D&oid=642332&pkids=353&pg=0&rpp=20&pos=50&ft=*&offset=20 (4.09.2021); "Turkish Culture and Art", <https://tarihvearkeoloji.blogspot.com/2016/10/turkish-culture-and-art.html> (4.09.2021).

Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Berkyaruk (1092-1104) ülkesinin doğu kesimlerinde savaş fillerinden istifade etmiştir.²⁶ Sultan Sencer, yeğeni Mahmud b. Muhammed Tapar'a karşı 18 savaş fili ile taht mücadelesine girişmiştir (h. 513/1119). Sencer, asker sayısı az olmasına rağmen savaşın başlangıcında filleri devreye sokmamış, ancak durumun kendi aleyhine geliştiğini görünce filleri ileri sürmüştü. Fillerin ilerlemesiyle birlikte Mahmud'un ordusundaki atlar ürkererek geri çekilmiş, bu durum ordusunda bir kargaşaya neden olmuş ve Sencer'in galip gelmesini sağlamıştır.²⁷

Aşağıda sol üst tarafta Büyük Selçuklu Devleti devrine ait bir savaş fili heykelciği bulunmaktadır. Sağ üstte Anadolu Selçuklu Devleti (1077-1308) devrine ait Konya Kalesi'nde bulunan filli taş rölyef yer almaktadır. Alt tarafta ise Karatay Medresesi giriş kapısı rölyefleri arasında yer alan bir fil rölyefi ve detayı yer almaktadır. Büyük Selçuklu'da fil kullanılmış olması Anadolu Selçuklu sanatında işlenen motifleri de etkilemiş olmalıdır.

²⁵ C. Piyadeoğlu, a.g.m., s. 83.

²⁶ Vârtân Veskâniyân, "Filhâ-yi Cengî der Hâver-i Miyâne ve Hâver-i Nezdîk", (çev. Edîk Bâğdâsârîyân), *Faslnâme-i Âpâgâ* (فصلنامه بین المللی ایرانشناسی و ارمنی شناسی), Sayı 51 (Âzer h.ş. 1391/Aralık 2012), s. 1-4, http://www.apagaonline.com/archives/apaga_quarterly/All/Ap-51-P-all.pdf (15.11.2022).

²⁷ C. Piyadeoğlu, a.g.m., s. 85-86.

Görsel 10: Büyük Selçuklu Devri Savaş Fili ve Anadolu Selçukluda Filler (Sol Üst: Selçuklu, Rey, XI.-XII. yüzyıl, 26.7 x 15.2 x 27.9 cm., Boston Museum of Fine Arts; Sağ Üst: Konya İnce Minare Müzesi; Sol Alt ve Sağ Alt: Karatay Han girişindeki fil figürü ve detayı). Kaynak: Onurcan Erdal, “Selçuklu Silisli Seramik Biblo Geleneğinin Sanatsal Tasarım Açısından Değerlendirilmesi”, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2017, s. 153-157; “Figurine of an elephant”, <https://collections.mfa.org/objects/19069/figurine-of-an-elephant?ctx=295a8266-2d76-4bc7-8a33-b1ae0738e1da&idx=51> (4.09.2021); Ragıp Yazır (Genel yönetmen), *Anadolu Uygarlıkları (Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi), C. III, Görsel Yayınları, 1982, s. 637; “Karatay Han”, <http://www.turkishhan.org/karatay.htm> ve “Selçuklu Mimarisi”, http://allempires.com/forum/printer_friendly_posts.asp?TID=10569 (29.11.2021); “Скульптурные изображения на Ближнем Востоке в исламскую эпоху”, <https://maximus101.livejournal.com/16820.html> (29.11.2021).*

Büyük Selçuklu devrine ait olan ve yaklaşık 1200 yılına tarihlenen Horasan kökenli fil başı şeklinde bronz bir çekiç başı fotoğrafı aşağıda yer almaktadır. Bu esere benzer başka bir çekiç başını Gazneliler devri eserleri arasında sunmuş idik.

Görsel 11: Büyük Selçuklu Devrine Ait Fil Şeklinde Çekiç Başı (Bronz, 8.5 cm., Horasan, yaklaşık 1200 yılı, 1976 Sotheby's). Kaynak: “Sotheby-20010503--101-116.pdf”, s. 99, fig. 103, <http://www.islamicmanuscripts.info/reference/books/Sothebys-20010503/Sotheby-20010503--101-116.pdf> (4.12.2021).

Büyük Selçuklu devrine tarihlenen bazı fil figürlü kaseler günümüze ulaşmıştır. Bunlardan bazılarını aşağıda sunduk. XII. yüzyıla tarihlenen sol üstteki eserde fil üzerinde beş kişi bulunmaktadır. Diğer üç örnekte ise filler üzerinde 3'er kişi yer almakta ve konu olarak *Şehnâme*'de geçen Behram Gur'un Hintli gelini Sapinud tasvir edilmektedir.²⁸

²⁸ Esin Atıl, *Fiftieth Anniversary Exhibition III. Ceramics From The World Of Islam*, Smithsonian Institution, Washington 1973, s. 90-91, Resim 39; “Bowl Depicting a Lady Riding an Elephant”, <https://collections.artsmia.org/art/1096/bowl-depicting-a-lady-riding-an-elephant-iran> (7.12.2021).

Görsel 12: Büyük Selçuklu Devri Stilinde Filli Kaseler (Sol Üst: XII. yüzyıl, İran, nesih yazılı, Linden-Museum, Stuttgart; Üst Orta: İran, Selçuklu devri, geç XII. yüzyıl-erken XIII. yüzyıl, Freer Gallery of Art; Sağ Üst: Selçuklu devri stili, sır üstü çok renkli, Mina'i tekniği, İran, yaklaşık 1180-1220 yılları, Minneapolis Institute of Art, Mia's collection; Alt Taraf: Selçuklu Uygarlığı Müzesi, Kayseri). Kaynak: "Schale mit Elefantendarstellung; Manganbraun, gelb und grün'de irdenware mit Laufglasuren; Dekor: Sgraffito, Inschrift im Nashi-Duktus; İran, 12. Jh. Ihlamur Müzesi, Stuttgart", https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Elephants_in_Islamic_art?uselang=fr#/media/File:Schale_Iran_2_Linden-Museum.jpg (7.12.2021); "Bowl", <https://asia.si.edu/object/F1927.3/> (6.01.2021); "Bowl Depicting a Lady Riding an Elephant", <https://collections.artsmia.org/art/1096/bowl-depicting-a-lady-riding-an-elephant-iran> (7.12.2021); "Selçuklu Uygarlığı Müzesi'ndeki Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Dönemine Ait Eserler", <http://www.selcuklumuzesi.com/ustmenu.asp?id=9&euid=2&sid=9> (7.12.2021); E. Atıl, a.g.e., s. 90-91, Resim 39.

XIII. yüzyıl başlarına tarihlenen aşağıdaki kasede iç kısımda bir kaleye saldıran bir grup savaşçı tasvir edilmektedir. Sol tarafta erzak getiren bir fil yer almaktadır. Kasede resmedilen sekiz şahsiyetin başları üzerinde isimleri yazmaktadır. Bu isimlerin Türk unsurları içermesi onların Selçuklu savaşçıları olduklarını göstermektedir. Söz konusu isimler şunlardır: Emîr Sâbık ed-Dîn, Bahâeddîn Muhammad Şîr Bârîk, Şemseddin İlyas Beg, Beg Arslan Ūşî, Hudâvend Muzaffer el-Devleve'l-Dîn, Şemseddin Menglîbeh, el-Din Muhammed, M.hât.reh (?) Piser-i Lenk/Lenger (?).²⁹

Görsel 13: Büyük Selçuklu Devri Savaş Sahneli Filli Kase (XIII. yüzyıl başları, İran, Kaşan, Selçuklu, Freer Gallery of Art). Kaynak: E. Atıl, a.g.e., s. 112-115, Resim 50; R. Holod, a.g.m., s. 194; "Bowl", <https://asia.si.edu/object/F1943.3/> (6.01.2021).

²⁹ E. Atıl, a.g.e., s. 113-115, Resim 50; Renata Holod, "The Freer Gallery's Siege Scene Plate", *Ars Orientalis* 42, the United States of America 2013, s. 196-197.

Renata Holod, Freer Sanat Galerisi'nde sergilenmekte olan yukarıdaki kase hakkında yazdığı bir makalesinde eserde resmedilen olay için iki alternatif ileri sürmektedir. İlk alternatife göre tasvir edilen savaş Harezmsah Sultanı Celaleddin Minguberti'nin 1220'lerdeki maceralarıyla ilgilidir. Daha çok kabul gören daha erken tarihli diğer alternatife göre ise resmedilen kuşatma XII. yüzyılın sonları ile XIII. yüzyılın başlarına denk gelmektedir. Kuşatmayı yapanlar ise Selçuklu Atabeyliklerinden olan ve Azerbaycan'ı ve zaman zaman Cibal'in büyük bölümünü yöneten İldenizoğullarıdır. Müellif, kenardaki yazıta göre olayın gerçekleştiği bölgenin Azerbaycan ile Deylem arasındaki Tarom Dağları olması gerektiğini ileri sürmektedir.³⁰

4. Hârizmşâh Devleti (1097-1231) Devrinde Savaş Fili Kullanımı

Harizmşâh Devleti tarafından savaş fili kullanıldığına dair çok az kayıt bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi Sultan Alâeddîn Muhammed'in Moğol istilası sırasında şehri savunmak için Semerkant Kalesi'ne 20 civarında fil yerleştirmiş olmasıdır. Müdafiler, filleri dışarıya sürünce birçok Moğol askeri, hayvanların ayakları altında ezilerek can vermiştir.³¹

Aşağıda sunulan üst taraftaki 1214 tarihli ayaklı tabağın iç kısmında fil sırtındaki tahtırevan içinde oturan bir figür bulunmaktadır. Alt taraftaki 1219 tarihli kasede ise bir fil üzerine 3 kişi binmiştir. Arkalarından kalkanlı bir savaşçı ilerlemektedir. Fil sırtında ortada ve arkada oturan kişiler bayandır. Muhtemelen bu kase üzerinde de *Şehname*'deki Behram Gur'un gelini sahnesi tasvir edilmektedir.

³⁰ R. Holod, a.g.m., s. 194-206; Kasenin üretim tekniği olan minai tekniği, kasenin yapım tarihinin tespitinde önemlidir. Bu teknik heft-reng (yedi renk) adı ile de bilinmektedir. Bu teknik ile üretilen seramikler İran'ın Kaşan kentinde 1186'dan 1219'a kadar üretilmişlerdir. Minai/mînâyî (مینایی) tekniğinin gelişim serüveni ve özellikleri hakkında bkz. "Mina'i ware", https://en.wikipedia.org/wiki/Mina%27i_ware (7.01.2021); "Çini Minai Tekniği Nedir?", <https://cinisatis.com/cini-minai-tekniği-nedir/> (7.01.2021).

³¹ Alaeddin Ata Melik bin Bahaeddin Muhammed bin Cuveynî, *Tarih-i Cihangoşâ-yi Cuveynî*, (nşr. Muhammed Kazvîni), Donya-yi Kitâb, Tahran hş. 1385, C. I, s. 94; Meryem Gürbüz, "*Harezmsâhlar'da Devlet Teşkilatı, Ekonomik ve Kültürel Hayat*", Doktora Tezi, İstanbul 2005, s. 159-160.

Görsel 14: Harzemşah Devri Filli Kaseleri (Sol Taraf: Selçuklu veya Harezmşah, İran (Kaşan), h. 611/1214 tarihli ve Muhammed ibn Abi Tahir İmzalı, The Museum of Islamic Art, Doha, PO.285.2004; Sağ Taraf: Safer h. 616/Nisan 1219 tarihli, Kaşan, Dallas Museum of Art). Kaynak: “PO.285.2004 Dish”, <https://www.mia.org.qa/en/textiles/240-pottery/550-object1538> (7.01.2022); “From Cordoba to Samarqand: Masterpieces from the Museum of Islamic Art in Doha = De Cordoue a Samarqande: Chefs-d'Oeuvre du Musee d'Art Islamique de Doha”, <https://www.mullenbooks.com/pages/books/154367/sabiha-al-khemi/from-cordoba-to-samarqand-masterpieces-from-the-museum-of-islamic-art-in-doha-de-cordoue-a-soldItem=true> (7.12.2021); “Bowl with overglaze-painted decoration”, <https://collections.dma.org/artwork/5341536> (29.11.2021).

5. Memluk Devleti (1250-1517) Devrinde Savaş Fili Kullanımı

Mısır Memluk Devleti'ne (1250-1517) ait saltanat ahırlarında (*Istabl es-sultânî*) filler de bulunmaktaydı.³² Filler, zürafalar, tavus kuşları, aslanlar, kaplanlar ve zebralar gibi egzotik hayvanlar, büyük Memluk şehirlerinde, özellikle Kahire'de oldukça yaygın bir manzara gibi görünmektedir.³³ Nitekim İbn İyas, İskenderiye'de Mısır sultanının katıldığı bir geçit töreninde h. 921/1515'te 254 at, 16 sıra deve ve şehrin sokaklarında dolaşan bazı fillerden bahsetmektedir.³⁴ Memluk sarayındaki filler, çoğunlukla Hindistan'dan, bazıları Afrika hükümdarlarından hediye olarak geldiler.³⁵

Mısır Memluk Devleti devrinde bilebildiğimiz kadarıyla savaş filleri bir kere kullanılmıştır. Devletin son sultanı olan Kansu Gavri, Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim ile Suriye'de yapacağı Mercidâbık Savaşı'na (24 Ağustos 1516) kendi hayvanat bahçesinden üç fil getirmiştir. İbn İyas'a göre, bu üç fil Memlûk askeri pratiğinde bir yenilik olacak şekilde savaşta kullanılmak üzere getirilmişlerdi.³⁶

Mısır Memluk Devleti'nde savaş fili kullanımına dair tek vaka bulunmakla birlikte devrin eserlerinde savaş fili kullanımına dair bazı kayıtlar yer almaktadır. Mesela devrin müelliflerinden Muhammed ibn Isa ibn Isma'il al-Hanafî al-Aqsari (ö. 1348, Şam), yazdığı

³² Altan Çetin, *Memlûk Devleti'nde Askerî Teşkilat*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 247.

³³ Housni Alkhateeb Shehada, *Mamluks and Animals (Veterinary Medicine in Medieval Islam)*, Brill, Leiden-Boston 2013, s. 74.

³⁴ H. A. Shehada, *a.g.e.*, s. 54.

³⁵ H. A. Shehada, *a.g.e.*, s. 193.

³⁶ Doris Behrens-Abouseif, “The elephant in the ceremonial and artistic culture of medieval Egypt”, s. 4, <http://www.geocities.ws/theelephantreader/behrensabouseif.pdf> (3.12.2021).

Kitâb Nihâyat al-Su'l adlı askeri sanatlar özetinde, savaşta safların nasıl düzenlenmesi gerektiğini açıklarken fillere şu şekilde yer vermektedir: İlk üç sırayı piyadelerin oluşturması gerekir. Üçüncü sıra Horasanlılar, ciritçiler ve nafta atıcılardan oluşmalıdır. Piyadenin arkasında gulamlar ve fillerin yanı sıra süvari okçuları, mızraklılar, ciritçiler de dahil olmak üzere ordunun son altı sırasını çeşitli süvari türleri oluşturmalıdır.³⁷

Bir başka Memluk devri müellifi olan Tâceddin es-Sübkî (ö. 771/1370) ise eserinde orduda fil kullanımına dair şu açıklamalara yer vermiştir: “Emîr askerleri gayrete getirmek istediğinde onları bir ödülle yarışmaya ve mücadele etmeye teşvik etmelidir. Böyle bir durumda ödül câizdir... Fil, katır ve eşekle yapılan müsabaka en doğru ve helâl yarıştır...”³⁸ Savaş sanatları üzerine ender bulunan *Sulwân al-Mutâ' fi 'Udwân al-Atbâc* adlı eserin XIV. yüzyıl Memluklu nüshasında ‘Firuz Ordusu’ minyatüründe savaşçıları taşıyan bir savaş fili resmedilmiştir.³⁹ Minyatürdeki filin hortumuna düşmana daha fazla zarar vermesi için bir kılıç yerleştirilmiştir.

Görsel 15: Memluk Devleti Devri Savaş Fili Minyatürü (*Sulwân al-Mutâ' fi 'Udwân al-Atbâc* adlı eserin erken XIV. yüzyıl nüshası, Homaizi Collection, Kuwait). Kaynak: D. Nicolle (text) ve P. Dennis (Illustrated), a.g.e., s. 32; D. Nicolle, a.g.m., s. 229, foto 23; “*Sulwan al-Muta' fi 'Udwan al-Atba'*”, <https://www.facsimilefinder.com/facsimiles/sulwan-al-muta-facsimile> (28.12.2021).

Memluk devri eşyaları ve sanat eserleri üzerinde fillerin mehter hizmetinde kullanıldığına dair betimlemelere rastlanılmaktadır. Bunlardan biri Luvr Müzesi'nde sergilenen aşağıdaki lavabo (el-yüz yıkama) kabıdır.

³⁷ Adam Ali, “*Mighty to the End: Utilizing Military Models to Study the Structure, Composition, and Effectiveness of the Mamlūk Army*”, PhD Thesis, Toronto 2017, s. 132-133.

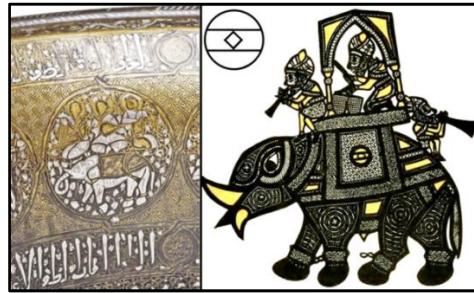
³⁸ Tâceddin Es-Sübkî, *Mu'îdü'n-Ni'am (Makam ve Meslek Ahlâkı)*, (haz. Harun Yılmaz, Muhammed Enes Midilli, ed. Halit Özkan), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2019, s. 90.

³⁹ David Nicolle, “Three Iconography of a Military Elite: Military Figures on an Early Thirteenth-Century Candlestick (Part II)”, *Mamluk Studies Review*, XIX (2016), s. 229, foto 23; David Nicolle (text) ve Peter Dennis (Illustrated), *Mamluk 'Askari 1250–1517*, Osprey Publishing, Great Britain 2014, s. 32.

Görsel 16: Memluk Lavabo Kabı ve Üzerindeki Fil Detayı (XIV. yüzyılın 2. çeyreği (1325 - 1340), Mısır veya Suriye menşeli, Dövülmüş metal (pirinç), oymalı dekorasyon, yeniden kazınmış gümüş ve altın işlemeli, Musée du Louvre).
Kaynak: Pauli Gallin, "Mamluk Art Objects In Their Architectural Context", Electronic Thesis Master of Arts, 2017, fig. 5.5 ve fig 5.6, <https://dlib.bc.edu/islandora/object/bc-ir:107566> (28.12.2021); "Bassin dit "Baptistère de Saint Louis", <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010318774> (3.12.2021); "Basin (Baptistère de Saint Louis)", <https://www.khanacademy.org/humanities/ap-art-history/west-and-central-asia-apahh/west-asia/v/ibn-al-zain-basin> (3.12.2021); D. Behrens-Abouseif, a.g.m., s. 8, fig. 6 (3.12.2021).

Memluk devri lavabo kabını aşağıda sol tarafta kısmen sunduk. Bu kap üzerindeki madalyonlardan birinde üzerinde üç müzisyen taşıyan bir fil yer almaktadır. Sağ tarafta ise tahtirevandan sarkan Memluk armalı örtü ile süslenmiş gölge oyunu figürü bulunmaktadır. Bu figürde tahtirevanlı bir fil üzerinde yine üç müzisyen sazlarını çalmaktadır. Dolayısıyla bu iki örnekte de meher hizmetinde kullanılan birer fil bulunmaktadır.⁴⁰ Ortasında paralel iki çizgi ve baklava dilimli olan daire şeklindeki Memluk armasını üst köşede büyüterek tekrar sunduk.

Görsel 17: Memluk Devleti Devri Fil Madalyonlu Lavabo Kabı ve Filli Gölge Oyunu Karakteri (V&A Museum). Kaynak: D. Behrens-Abouseif, a.g.m., s. 8, fig. 7, s. 9. fig 8; Marcus Milwright, "On The Date Of Paul Kahle's Egyptian Shadow Puppets", Mukarnas, C. XXVIII (2011), s. 52, fig. 8.

Sunduğumuz eserler Memluk Devleti'nde daha çok mehter neferlerini taşımak için fillerden istifade edildiğine işaret etmektedir. Bununla birlikte son Memluk hükümdarı Kansu

⁴⁰ Gölge oyunu, Memluk ve Memluk sonrası dönemlerde Mısır ve Suriye'de önemli bir eğlenceydi. Bu gösterilerde kullanılan deri kuklalar Paul Kahle tarafından toplanmış ve incelenmiştir. Görseli sunulan gölge oyunu figürü bir Memluk arması ile süslenmiş olsa da Osmanlı döneminde de yapılmış olabilir. Bkz. D. Behrens-Abouseif, a.g.m., s. 9, fig 8.

Gavri, daha önce belirttiğimiz üzere muhtemelen içine düştüğü çaresizlik nedeniyle Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim karşısında Mercidâbık Savaşı (24 Ağustos 1516) sırasında hayvanat bahçesinde tuttuğu üç filden savaş hayvanı olarak istifade etmeye teşebbüs etmiştir.

6. Delhi Türk Sultanlığı (1206-1414) ve Behmenî Devleti (1347-1527) Devrinde Savaş Fili Kullanımı

Delhi Türk Sultanlığı Devleti henüz kurulmadan önce Gur Sultanı Şehabeddin Gur (Muizzeddin Muhammed Sam)'un (1187-1206) Hindistan'da hükümdarlık verdiği Türk gulâmları savaş fillerinden istifade etmeye başlamışlardır. Bu gulamlar daha sonra Delhi Türk Sultanlığı Devleti'ni kuracaklardır. Gur Devleti'nin söz konusu meşhur Türk gulâmlarından Tâceddîn Yıldız ve Nasireddîn Kabâçe arasında geçen bir savaş, bu dönemde savaş fili kullanımını konusunda önemli bilgiler arz etmektedir. Bu savaşı kısaca şu şekilde aktarabiliriz:

Nasireddin Kabâçe emrinde yaklaşık 15.000 süvari vardı. Taceddin Yıldız'ın elinde ise yaklaşık 1.500 süvari kalmıştı. Tâceddîn Yıldız, yenilgiye uğradı ve elindeki filler de ganimet olarak ele geçirildi. Geriye 2 fili kaldı. Bu iki filin *filbân*ları senin için kendimizi tehlikeye atarız dediler. O vakit fillerden birine Kabâçe'nin özel sancağına ve diğerine hükümdarlık *çetrine* saldırıp ele geçirme emri verdiler. Yıldız, geriye kalan o 2 fil ve askerleriyle birlikte saldırıya geçti. Filler hortumlarıyla hem *çetri* hem de sancağı ele geçirdiler. Böylece hükümdarlık alametlerini kaptıran Nasireddîn Kabâçe, elindeki büyük güce rağmen yenildi.⁴¹

Gazneli Mahmud ile Krahanlılar arasındaki Kantarat-ü Çarhıyan Savaşı, Selçuklular devrinde Sencer ve yeğeni Mahmud b. Muhammed Tapar arasındaki taht savaşı ve Hindistan'da Tâceddîn Yıldız ve Nasireddîn Kabâçe arasındaki savaş şu önemli hususu idrak etmemizi sağlamaktadır: Fillerin doğru bir şekilde ve doğru zamanda kullanılması savaşın talihini tamamen tersine çevirebilmektedir. Filler, özellikle düşmana ait hükümdarlık alametlerini ele geçirerek galibin kim olacağını belirleyebilmektedirler.

Delhi Türk Sultanlığı (1206-1414) devrinde filler ordunun kanatları arasında eşit olarak dağıtılmaktaydı. Bazı durumlarda ise fillerin çoğu merkeze (*kalb*) yerleştirilirdi. Sultan Şemseddîn İltutmuş (1210-1236) bir savaşta sağ ve sol kanat ile *kalb* ve *cenâheyne* (her iki kanadın önü) savaş fillerini yerleştirmişti.⁴² Sultan Celâleddin Muhammed Hallacî ise h. 698/1299 yılında Delhi önlerine gelen Moğollarla karşı savunma yapmak için kale dışında

⁴¹ İbnül Esir Cezri, *Târîh-i Kâmil-i Bozorg-i İslâm ve İrân*, C. XXXII, s. 15-16.

⁴² Tâceddîn Hasan Nizâmî, *Tâcü'l-Me'âsir*, (ed. Syed Amir Hasan Abidi), Persian Research Centre Office of the Cultural Counsellor Embassy of the Islamic Republic of Iran, New Delhi hş. 1387 / 2008, s. 275.

ordusunu konumlandırmıştı. 2700 filin çoğunu Moğol saldırılarına karşı ordunun merkez kısmına yerleştirmişti.⁴³ Her kanadın önüne ise 22 adet fil yerleştirmişti.⁴⁴ Sultan Muhammed Şâh Tuğluk, 747/1346-7 yılında Aynülmülk isyanı sırasında ordusunun her bölüğüne zırhlı filleri vermişti.⁴⁵ Sultan Fîrûz Şâh Tuğluk, 754/1353 yılında Bengal Sultanı Şemseddin ile savaşında ordusunu üç kısma bölmüş ve filleri bu üç alay arasında paylaşmıştı.⁴⁶ Fîrûz Şâh Tuğluk, Tattalılar ile savaşında sağ kanat, *kalb* ve sol kanat arasında filleri paylaşmıştı.⁴⁷ Gazneliler devrinde fillerin ordu kısımları arasında paylaşılma geleneği olduğu daha önce belirtilmişti. Naklettiğimiz üzere bu gelenek Delhi Türk Sultanlığı devrinde de aynen devam ettirilmiştir.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde ordugâhın etrafına kazılan siperleri korumak için de fillerden istifade edilmekteydi. Nitekim Sultan Alâeddîn Muhammed Şâh, Delhi savunmasında bu şekilde hareket etmişti. Sultan, h. 703/1303 yılı civarında Turgay idaresindeki 120.000 kişilik Moğol ordusu, Delhi önlerine geldiğinde Delhi Surları dışında ordugâhını kurdurmuş ve bu ordugâhın etrafına siperler ve istihkâmlar yaptırmıştır. Her bir siperin önüne ise tamamen silâhlendirilmiş beş fil yerleştirmiştir.⁴⁸ Delhi'de bu dönemde bulunan savaş fillerinin yaklaşık olarak 2700 civarında olması söz konusu savunmada fillerin önemli bir yeri olduğuna işaret etmektedir.⁴⁹

Sultan Muhammed Şâh Tuğluk (1325-1351) devrini ele alan aşağıdaki iki beyit, fillerin savaşta saf halinde düşman suvârieleri üzerine sürüldüklerini ve bunun sonucunda suvârielerin attan düşerek fillerin ayakları altında ezildiklerini dile getirmektedir:

Hem sonunda gündüzden bir *pâs* kalmadığında - Fil safını Delhi Şâhı sürdü.

⁴³ Muhammed Kâsım Hindûşâh Esterâbâdî, *Târîh-i Firişte*, (nşr. Muhammed Rezâ Nasîrî), Encümen-i Âsâr-i Mefâhir-i Ferhengî, Tahran h.ş. 1387/2009, C. I, s. 361; Haluk Kortel, “*Delhi Sultanlarından Hallaciler (Alaeddin Muhammed-Şah Hallaci Devri)*”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994, s. 57-60.

⁴⁴ H. Kortel, *a.g.t.*, s. 57-60.

⁴⁵ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, (çev. A. Sait Aykut), C. II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 658, 712; Muhammed Kâsım Hindûşâh Esterâbâdî, *Târîh-i Firişte*, C. I, s. 465-466.

⁴⁶ Şems Sirâc Afif, *Tarih-i Firuzşâhî*, (nşr. Vilâyet Hüseyin), İntişârât-ı Esâtîr, Tahran hş. 1385, s. 114-115; Muhammed Kâsım Hindûşâh Esterâbâdî, *Târîh-i Firişte*, C. I, s. 486-487.

⁴⁷ Şems Sirâc Afif, *Tarih-i Firuzşâhî*, s. 201.

⁴⁸ İsamî, *Futuh-us-Salatin (The Shahnama of Medieval India of İsamî)*, (nşr. A. Mahdi Husain), Agra 1938, s. 276-277; Ziyâeddîn Berenî, *Târîh-i Firuzşâhî*, (nşr. Seyyid Ahmed Hân), Osnabrück 1981, s. 300-302; Muhammed Kâsım Hindûşâh Esterâbâdî, *Târîh-i Firişte*, C. I, s. 380-381; H. Kortel, *a.g.t.*, s. 60-61.

⁴⁹ Muhammed Kâsım Hindûşâh Esterâbâdî, *Târîh-i Firişte*, C. I, s. 361; Delhi Türk Sultanlığı'nda fil kullanımı için ayrıca bkz. Ferdîn Mihrâbî Kâlî ve Muhsin Masumî, “Fîl der Dovre-yi Selâtîn-i Dehlî: Ehemmiyet ve Kârkerdhâ”, *Târîh ve Temeddün-i İslâmî*, 9/2, Seri Sayı 18 (Pâyîz ve Zemistân hş. 1392 /Kış 2013), s. 109-121, https://jhc.in.srbiau.ac.ir/article_3226.html (5.09.2021).

Fil gürültüsünden atlar ürktüler -*Suvâri*ler düştüler fillerin ayaklarına.⁵⁰

Delhi Türk Sultanlığı ordusunun çok hızlı akan nehirlerden filler sayesinde geçtiği şu örnek olay ile ortaya çıkmaktadır. Sultan Fîrûz Şâh Tuğluk (1351-1388), kuvvetli bir şekilde akan Kûsî suyuna vardı. Suda, 500 *menlik* (1.500 kg.) bir taş, yuvarlanan çanak çömlek gibi gidiyordu. Derinliğin aşağı ve yukarı tarafına filler yerleştirildi. Yukarı taraftaki filler dalgakıran gibi suyun kuvvetini azaltmaktaydılar. Suyun aşağı tarafına ise akıntıya kapılıp sürüklenenlerin tutunmaları için halatlar ile birbirlerine bağlanmış filler yerleştirilmişti. Bu tedbirle karşı sahile geçildi. Bu sırada orduda 470 civarında fil bulunmaktaydı.⁵¹

Delhi Türk Sultanlığı filleri üzerinde devasa büyüklükte ‘alemler ve büyük davullar taşındığı Şems-i Sirac Afif tarafından şöyle nakledilmektedir: Sultan “Fîrûz Şâh, fil sırtında taşınan iki ejderha ‘alemi yaptırmıştı. O işaret... demirden yapılmıştır. İki dev *fil aleminin* biri sağ ve diğeri sol taraf için tertip edilmişti. Fîrûz Şâh, atlı av gezintisi için dışarı çıktığında her iki dev ejder ‘alemi sağ ve sol kanattaki fillerin üzerinde giderlerdi. Fillerin sandıklarının içinde ikişer nişandar otururdu. Nişandarlar o ‘alemi tutup fillerin sırtındaki sandıklara halatlarla bağlardı. O iki ‘alem iki üç koruhluk mesafeden gözüktüğü için Fîrûz Şâh (-ın geldiği) uzaktan belli olurdu. Fîrûz Şâh, bu iki ‘alemi vaz ettikleri gibi aynı şekilde iki büyük davdul da yaptırmıştı. O iki davulun eni ve boyu kanunî/resmî davullardan bir el daha büyüktü. Bu iki davulu fillerin sandıkları üzerine bağlardı. O sandığın içine iki davulcu neferi oturturlardı. O ‘alemlerin (ejder pîl), peşinden davullar da giderlerdi...”⁵²

Delhi Türk Sultanlığı Devleti’nden koparak Dekken bölgesinde kurulan Behmenîler Hanedanı⁵³ (1347-1527) hükümdarlarından Muhammed Behmen Şâh⁵⁴ (11.2.1358-3.1375)⁵⁵ döneminde hassa fillerinin sayısı küçük ve büyük (cins), dişi ve erkek 3000’e ulaştı. Diğer Behmenî sultanlarından hiçbirinin hassa fillerinin sayısı asla 2000’i geçmedi.⁵⁶ Sultan

⁵⁰ İsâmî, *Futuh-us-Salatin*, s. 509.

⁵¹ Şems Sirâc Afif, *Tarih-i Fîruzşâhî*, s. 110-111.

⁵² Şems Sirâc Afif, *Tarih-i Fîruzşâhî*, s. 369-370; Umut Kansoy, “*Delhi Türk Sultanlığı’nda Ordu (1206-1414)*”, Doktora Tezi, İstanbul 2018, s. 387.

⁵³ Behmenî Türk Sultanlığı, Müslüman Türklerin Delhi dışında teşkil ettikleri ilk siyasi kuruluşlardan biridir. Bkz. Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, (çev. Serkan Acar), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. XII’de 19. dipnot, s. 9, 12, 13.

⁵⁴ Tam adı, Sultan Muhammed Şâh bin Sultan Alaeddin Hasan Kânkû Behmenî’dir. Bkz. Muhammed Kâsım Hindûşâh Esterâbâdî, *Târîh-i Firişte*, C. II, s. 252.

⁵⁵ Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar İslâm Devletleri*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2005, C. I, s. 970.

⁵⁶ Muhammed Kâsım Hindûşâh Esterâbâdî, *Târîh-i Firişte*, C. II, s. 289.

Muhammed I. Behmen Şâh, bu fillerden 2000'ini⁵⁷ 767/1366'da Bîcânger Racası'nı yenerek ele geçirmişti.⁵⁸

7. Timur Devleti (1370-1507) Devrinde Savaş Fili Kullanımı

Timur Devleti h. 800 (1397-1398) yılındaki Hindistan seferinden itibaren savaş fili kullanmaya başlamıştır. Şerefeddin Ali Yezdî, Delhi ordusunun Timur karşısında filleri nasıl kullandığını şöyle anlatır: “10.000 mükemmel süvari ve 40.000 piyade ile savaş alanına geldiler. Onların başlıca sığınakları dev vücutlu, derya gibi kükreyen, coşmuş filler idi. Hepsinin düzenli *silâh* (filin çelik zırhı ve vücuduna monte edilen silahlar) ve *keçimleri* (kaba kumaştan zırhlar) vardı. Sütun şeklindeki savaş dişlerine zehirli hançerler (*deşne*) sağlamca yerleştirilmişti. Her birinin tepe misali sırtına dört tarafı çevrili tahtadan muhkem *tahtirevanlar* yapmışlardı. O *tahtirevanların* her birinin üzerinde birkaç “nâvek atıcı” ve arbaletçi pusuda [:tahtirevan korumasında] oturmuştu. Fil safının yanında ise filleri koruyabilmek için okçular (*tahş-dârân*), patlayıcı madde atan (*ra'd-endâzân*) piyade askerler yerleştirilmişti.⁵⁹ Şerefeddin Ali Yezdî, bu savaşta Delhi Türk Sultanlığı ordusunda 120 fil bulunduğunu aktarmaktadır.⁶⁰ Delhi Türk Sultanlığı bu dönemde iç savaşlar sonucunda tamamen zayıflamıştır. Ordudaki savaşçıların ve fillerin mevcudu son derece azalmıştır.

İbn-i Arabşâh'ın bildirdiğine göre Timur filleri durdurmak için ilk önce *hasek* (Orta Çağ kara mayını) adıyla bilinen “*binlerce üç dallı demir diken*” yaptırdı. Onları geceleyin fillerin yolunda zemin üzerine döktüler...”⁶¹ Ayrıca “... Timur, 500 ürkütücü deve getirmelerini buyurdu. Kamışların içlerine konulmuş yağa bulanmış fitiller ve samanlardan oluşan yükü sırtlarına yükleyip suvârilerin önünden süsünler. İki saf birbirine kavuştuğunda kamışları ateşe versinler ve fillerin karşısına göndersinler. Develer ateşin sıcaklığı ile dans etmeye (sıçrama) ve feryat etmeye başlayıp filler tarafına hamle ederler.

Ürken filler, sıçrayan develeri, garip şekli, garip feryadı ile dans eden ve feryat eden şekilde yanardağın altında hareket altında görünce savaş meydanından yüz çevirdiler. Binici[leri] (*râkib*) ve sürücüyü (*rânende*) yere atıp vücut ve uzuvlarını ezdiler. Süvari ve

⁵⁷ Filler dışında 300 araba top ve zarbzen, 700 Arap atı ve bir adet sengâsen ele geçirmiştir. Bkz. Muhammed Kâsım Hindûşâh Esterâbâdî, *Târîh-i Firişte*, C. II, s. 274.

⁵⁸ Muhammed Kâsım Hindûşâh Esterâbâdî, *Târîh-i Firişte*, C. II, s. 273-274.

⁵⁹ Şerefeddîn 'Ali Yezdî, *Zafernâme*, (nşr. Seyyid Said Mir Muhammed Sâdık, Abdülhüseyin Nevâî), Tahran hş. 1389, C. I, s. 925.

⁶⁰ Şerefeddîn 'Ali Yezdî, *Zafernâme*, C. I, s. 936; Muhammed Kâsım Hindûşâh Esterâbâdî, *Târîh-i Firişte*, C. I, s. 524.

⁶¹ İbn Arabşâh, *Zendegâni-yi şegeft-âver-i Timûr (Acaib el-Makdûr fî Nevaib Timur)*, (trc. Muhammed-Ali Necâtî), İntişârât-i Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1977, s. 101-102.

piyadeyi ayakları altında ezip kırdılar... Öyle ki Hint sipahisi, savaş fillerinden bir fayda görmediler ve kendileri onlar sebebiyle bozuldular. Suvariler ve piyadeler (pehlivân) savaş meydanından yüz çevirip geri döndüler...”⁶² Clavijo da Timur’un harb meydanına otlâ yüklü develer sevk ettiğini haber vermektedir.⁶³ Johannes Schiltberger ise biraz abartılı bir şekilde Timur’un bu amaçla 20.000 deve hazırlattığını haber vermektedir.⁶⁴

Delhi Türk Sultanlığı devri kaynaklarında Hindistan seferinde filleri alt etmek için develerden yararlanıldığına dair bir kayda rastlamadık. Yine de Timur böyle bir yöntem kullanmış olabilir. Çünkü Moğollarda hayvan sürülerini kullanarak düşmanların saf düzenini bozmak geleneksel bir taktiktir. Çinli elçi Peng Da Ya bu hususu şöyle aktarmaktadır: “...Düşman, onların bu gibi yöntemlerine karşı tedbir alıp düzenini bozmadığında, boğa sürüsü ya da vahşi at sürülerini düşman hattına sürerler; işte o zaman düşman ordusunun düzeni mutlaka bozulur ve böylece de zaferin kazanılması da kesinleşir...”⁶⁵

Timur, Hindistan’da kazandığı zafer sonrasında Şiraz’daki Emirzâde Pîr Muhammed’e Delhi menşuru (*fetihnâme*) göndermiştir. Bu menşur, Delhi Türk Sultanlığı hükümdarı Sultan Mahmud Han’ın (1394 ve 1398-1414) Timur karşısında filleri nasıl kullandığını betimlemektedir. *Menşura* göre sırtlarına zırhlar (*eslehe*), *keçim* ve *tahtirevanlar* yerleştirilmiş 300 kızgın savaş fili ve fil safının yanında okçular (*tahş-endâzân*), patlayıcı atıcılar (*ra’d-endâzân*) durmuş ve her birinin üzerinde birkaç nâvek atıcı (*nâvek-endâz*) oturmuş ve o dört ayaklıların hortumları birbirine birleşmiştir. Timur ordusu askerleri fillerin dış ve hortumlarından korkmuşlardır. Ardından fillere karşı çelik kılıçlar ve üzeri ateş yüklü mızraklar ile mücadele edip onları yaralamışlar ve *filbân*larını devirmişlerdir. İskender Seddi gibi olan safları birbirlerine bitişik ve (fillerin) dizginleri birbirlerine bağlıdır.⁶⁶

Delhi menşuru fillerin dizginleri birbirine bağlı bir şekilde yan yana bitişik nizamda savaştıklarını, filleri saldırıdan korumak için özel birlikler oluşturulduğunu; filler üzerine uzun menzili oklar atan *nâvek-endâzlar* yerleştirildiğini, yerde ise fil safını korumak üzere mızrak fırlatan savaşçılar, bir nevî Molotof kokteyli atıcılar (*karûre*) ve okçular bulunduğunu

⁶² İbn Arabşâh, *Zendegânî-yi şeğeft-âver-i Timûr*, s. 102-104.

⁶³ Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Semerkand’a Seyahat*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1975, s. 157-158; Remzi Gücü, “Clavijo’nun Kadix’ten Semerkand’a Seyahati ve Timur Tarihi”, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1966, s. 87.

⁶⁴ Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, (çev. Turgut Akpınar), İletişim Yayınları, İstanbul 1995, s. 75-76.

⁶⁵ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*, (haz. Mustafa Uyar, çev. Ankhbayar Danuu), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012, s. 149.

⁶⁶ Abdal-Huseyin Nevâ’î, *Esnâd ve Mekâtibât-ı Târihi-ye İrân Ez Timûr tâ Şâh İsmâil*, Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran hş. 1370/1991, s. 70-71.

ortaya koymaktadır. Menşura göre Timur'un askerleri fillere karşı çelik kılıçlar ve ateş yüklü mızraklar ile savaşmışlardır. Mızrakların ucuna filleri korkutmak için havai fişekler bağlandığı "ateş yüklü mızraklar" ifadesinden anlaşılmaktadır. Çığrından çıkan filleri durdurabilmek için bu tür mızraklar Hindistan'da geleneksel olarak kullanılmaktaydı.

Timur, 17 Aralık 1398'de zaferi takiben Delhi'ye girdi. 120 fil ele geçirdi.⁶⁷ Timur, ganimet olarak aldığı bu fillerin bir miktarını Dımaşk (Şam)'ın fethi (1401 yılı) sırasında ön safta kullandı.⁶⁸ Bu fillerden 32 tanesini, bir yıl sonra Ankara Savaşı'nda (1402) etkin bir şekilde kullandı. Ayrıca h. 801/1399 yılında Semerkant Camisi inşaatı için gerekli olan taşları getirmek için de bu fillerden istifade etti. Timurlular devrine ait yaklaşık 1467/68 tarihli *Zafername* (*Sultan Hüseyin Mirza'nın Zafernamesi*) yazmasından aktardığımız aşağıdaki minyatürde bu vaka resmedilmiştir.

Görsel 18: Timur'un Hindistan'dan Ganimet Olarak Getirdiği Fillerin Büyük Semerkant Camisi İnşaatında Çalıştırılması (Yazma yaklaşık 1467/68 yılında hazırlanmıştır, John Work Garrett Kütüphanesi, John Hopkins Üniversitesi, Baltimore, Maryland, Garrett Zafername, ff. 359v-360r). Kaynak: Mika Natif, "The Zafername [Book of Conquest] of Sultan Husayn Mirza", https://www.academia.edu/23289107/_The_Zafername_of_Sultan_Husayn_Mirza_ (29.11.2021); "Building of the Great Mosque in Samarkand (plate 9)", <https://www.flickr.com/photos/hopkinsarchives/8221670740> (29.11.2021).

Timur'un filleri savaşa nasıl hazırladığı Yezdî tarafından şöyle nakledilmektedir: Bir miktar filin üzerine *keçim* attılar, *silahlar* (zırh) ve savaş aletleri ile donattılar ve her birinin üzerine *hüküm atan yaycılar* (*navek-endâz*), nefit atıcı *ateş-bazlar* yerleştirdiler. Fillere ordu safının önünde yer verdiler.⁶⁹

Nizâmüddîn Şâmî, Ankara Savaşı'ndaki filler hakkında şu malumatları sunmuştur: "Hortumunun ucu ile kaplanın canına okuyan, dişleri düşmanın göğsünü paralayan birkaç

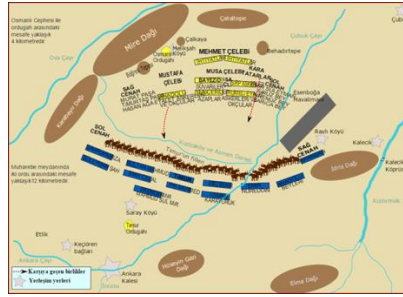
⁶⁷ Muhammed Kâsım Hindûşâh Esterâbâdî, *Târîh-i Firişte*, C. I, s. 526.

⁶⁸ Şerefeddîn 'Ali Yezdî, *Zafernâme*, C. I, s. 1073.

⁶⁹ Şerefeddîn 'Ali Yezdî, *Zafernâme*, C. II, s. 1140.

zincîr asabi fili de zırhlar (*silah*) ve tahtirevanlar (*ceybe*) ile teçhiz ederek üzerlerine ellerinde ok, *nâvek* ve nefit silahları (*neft-endâzî*) olan okçuları (*tîr-endâz*), yanıcı maddeler fırlatanları (*ateş-bâz*) yerleştirmişlerdi. Onların korkusundan düşmanın kalbi göğsünde güm güm atıyor ve hasımların canı ağzına geliyordu. Muzaffer ordunun kalp ve kanatları bu şekilde düzenlenmişti.⁷⁰

Johannes Schiltberger ise Ankara Savaşı'nda filler hakkında şu bilgileri vermektedir: Beyazıd yaklaşık olarak 30.000 Beyaz Tatarı en ön safı koymuştu. Fakat bunlar Timur'un tarafına geçtiler. Rakipler, birbirini püskürtemeden iki kere daha karşılaştılar. Timur, bu defa yanında bulunan 32 eğitilmiş fili savaşa sokma emrini verdi. Beyazıd kaçmaya başladı ve yaklaşık 1.000 atlı ile dağlık bir yere çekildi.⁷¹

Görsel 19: Ankara Savaşı ve Timur Ordusundaki Savaş Fillerinin Konumu

Kaynak: "Battle of Ankara", https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Ankara (4.09.2021).

Timur, Ankara Savaşı sonrasında Kütahya'da bir ay kalmıştır. Marmara, Ege ve Akdeniz'e aman parası toplamak, vergi almak ve yağma yapmak için birlikler sevk etmiştir. Aziz John Tarikatı şövalyelerinden İzmir'i almıştır (5 Ocak 1403). Mentеше Beyliği'nin merkezi olan Balat yakınlarında kışlamıştır. Ardından Akşehir'deki Uluborlu Kalesi ve Nis Kalesi'ni ele geçirmiştir (31 Ocak 1403). Daha sonra Kayseri'ye yönelip burada Kara Tatarların, Maverâünnehr'e göç ettirilmesi hazırlıklarına başlamıştır.⁷²

Timur, Ankara Savaşı sonrasında Anadolu'da daha pek çok faaliyette bulunmuştur. Bununla birlikte savaşı takiben kaynaklar bir daha fillerden bahsetmez. Sadece Zâhir Berkuk'un memlûklerinden İbn İyâs'ın naklettiğine göre Timur, 1403'te Memluk Sultanı

⁷⁰ Nimzâmüddin Şâmî, *Zafername-i Tarih-i Fütuhât-ı Timûr Gurgânî*, (nşr. Penâhî Semnânî), Sazmân-ı Neşr-i Kitâb İnşîşârât-ı Bamdâd, Tahran hş. 1363, s. 255; Nizamüddin Şâmî, *Zafername*, (çev. Necatî Lugal), T.T.K, Ankara 1987, s. 305; Halil Çetin, *Timur'un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012, s. 154.

⁷¹ Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, s. 66-67.

⁷² H. Çetin, *a.g.e.*, s. 164, 165, 174-175, 179, 181.

Berkuk'a (1282-9, 1390-9) büyük tahtirevanında bir elçi, on müzisyen taşıyan bir fil ve yeşil sancaklar sallayan bir adam göndermiştir.⁷³ Bu olay dışında bir daha fillerden bahsedilmemiş olması Ankara Savaşı'na katılan söz konusu 32 filin büyük bir kısmının imha edildiği intibamı uyandırmaktadır.

Timur, 1400 yılında Memluk Devleti Halep emirlerini fillerle desteklenmiş ordusu ile ağır bir hezimete uğrattıktan, Şam'ı kuşatıp ele geçirdikten⁷⁴ ve 1402'de 32 fil ile takviye ettiği ordusu ile Osmanlıyı Ankara'da yendikten sonra Memluk Sultanı Berkuk'a yukarıda nakledildiği üzere bir elçilik heyeti göndermiştir. Filler ortalama 6 savaşçı taşıyabilirken, Timur 12 kişi taşıyabilen bayraklar ile süslenmiş büyük bir fil⁷⁵ göndermeyi tercih etmiştir.⁷⁶ Böylece Timur, Memlukluların eski korkularını pekiştirip gözdağı vermek istemiş olmalıdır. Timur'un heyeti dev bir fil sırtında göndererek dolaylı yoldan verdiği mesaj bizde bu fillerden çok daha fazla sayıda var ayağınızı denk alın olmalıdır.

Timur, Çin seferi sırasında emirlerinden buz tutmuş Seyhun Nehri'nden fillerin geçirilebileceği yer olup olmadığını araştırmalarını istemiş ve henüz olmadığı cevabını almıştı.⁷⁷ Timur gibi büyük bir hükümdarın Şam seferinde, Ankara Savaşı'nda ve Çin seferinde filleri yanından ayırmaması, bu hayvanlara büyük bir önem verdiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Timur'un varisleri de savaş fili kullanmaya devam etmişlerdir. Şahruh, Kara Yusuf ile yapacağı meydan savaşı öncesinde 18 Ekim 1420'de Dâmğan'a vardığında Mazendrân'da

⁷³ D. Behrens-Abouseif, a.g.m., s. 3.

⁷⁴ Ercan Cengiz, "Timur'un Suriye Seferi", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 26 (Sonbahar 2020), s. 647, 650, 656-657.

⁷⁵ Fillerin 6, 7, 8, 10 veya 12 kişi taşıyabildikleri ve hatta 20 kişi taşıyabildikleri (*Sukra-nîti* adlı Hint eserinde, İbn Battuta ve Marco Polo'nun kayıtlarında) hakkında kayıtlar bulunmaktadır. Bununla birlikte fil üzerine savaş zamanında 20 kişi binmesi abartılı olup bu ancak törensel faaliyetlerde bu durum mümkün olabilir. Bkz. U. Kansoy, a.g.t. s. 1403-1406.

⁷⁶ D. Behrens-Abouseif, a.g.m., s. 3; Ferec, Bâyezid'in başına gelenleri haber almıştı. Timur'a karşı düşmanlık sergilemenin ona hiçbir şey kazandırmayacağını geç de olsa anlamıştı. Daha önce Timur'un elçilerine karşı Mısır'da gösterilen muamelenin kendisine zarar vereceğini de tecrübe etmişti. İşte bu düşünce ile henüz Timur'un elçileri Kahire şehrine adım atmadan Ferec'in adamları tarafından karşılanmış ve Timur'un bayrakları ile süslenmiş bir fil üzerinde şehre giriş yapmışlardır. Timur'un elçileri Ferec'in huzuruna geldiklerinde Timur tarafından yollanmış olan iki yeşil bayrak, hil'at ve çeşitli hediyeleri Ferec'e sunmuşlardır. Timur gönderdiği hil'at ile Ferec'in kendisinin Mısır ve Suriye'deki naibi olduğuna işaret etmektedir. Bkz.Kadir Can Humar, "*Timurlu Devletinde Elçilik Müessesesi ve Haber Alma Teşkilatı*", Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2020, s. 26.

⁷⁷ Şerefeddîn 'Ali Yezdi, *Zafernâme*, C. II, s. 1285.

bulanan birkaç savaş filini ordugâhına getirtmişti.⁷⁸ Kara Koyunlu reisi Kara Yusuf ise savaş hazırlığı olarak Çağatay ordusunda bulunan fillere karşı askerlerine talim yaptırmıştı.⁷⁹

Kara Koyunluların (1351-1469) fillere karşı nasıl bir talim yaptıklarını Faruk Sümer, *Ahsenü't-Tevarih*'ten naklen şöyle aktarmaktadır: “Türkmenler, Şah-Ruh’un fillerinden çekiniyorlardı. Çünkü atları asla fil görmemişti. Bu sebeple onlar, atlarını fillere karşı alıştırmak için belki tarihte ilk defa olarak, bir tedbire başvurdular: İri gövdeli öküzlerin sırtına saman dolu çuvallar yükletip, üzerlerine çullar örtmek ve ağaç parçaları koymak suretiyle onları harp fillerine benzetmeye çalıştılar. Ayrıca çamurdan fil heykelleri de yaptılar ve bunlara silahlı adamlar bindirdikten sonra atlarını bu fil suretlerinin üzerine sürerek onları hakiki fillerden ürkmemeye alıştırdılar.”⁸⁰

Şahruh ile Kara Koyunlular arasında 1421’de Eleşkird’de meydana gelen söz konusu savaşta Şahruh merkezde ve filler de merkezin önünde yer aldı. Okçu piyadeler fillerin arkasına yerleştirildi. Kara Koyunlu ordusunda mücadeleler sırasında İskender, önüne çıkan fillerin hortumlarını keserek onları işe yaramaz bir hale getirdi. Sonra okçuların üzerine yürüyüp onları da dağıttı. İskender’in bu taarruzu Çağatay ordusuna ağır kayıplar verdirdi. Fakat sonuçta Kara Koyunlular yenilgiden kurtulamadılar.⁸¹ Anlaşılacağı üzere Kara Koyunlular, fillerin en zayıf noktalarının hortumları olduğunu öğrenmişler ve savaş sırasında buna göre hareket etmişlerdir.

Timurlu ordusunda kullanılmış olmalarına rağmen Timurlu minyatürlerinde savaş fillerine çok az rastlanılır. Mesela *Baysungur Şehnamesi*’nde savaş filleri sadece iki minyatürde resmedilmiştir. Bu eserden alınan aşağıdaki minyatürde beyaz filin yüzü, hortumu ve göğsüne birer ok isabet ettiği görülmektedir. Filin dışında, mukavemetini arttıran fildişi halkası ve fidişinin uç kısmında bir nevi koruyucu ve silah olarak düşünülebilecek olan fildişi kılıfı bulunmaktadır. Minyatürdeki diğer koyu renkli filler de fildişi kılıfları ile silahlandırılmışlardır.

⁷⁸ Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1984, s. 106.

⁷⁹ H. Çetin, *a.g.e.*, s. 154-155.

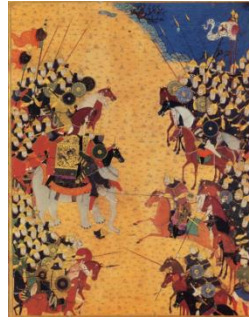
⁸⁰ F. Sümer, *a.g.e.*, s. 121; Ahmet Toksoy, “Kitab-ı Diyarbekriyye’ye Göre Kara Yülük Osman Bey”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4/3 (Spring 2009), s. 2142’de 55. dipnot.

⁸¹ F. Sümer, *a.g.e.*, s. 121-122.

Görsel 20: Bahram Chubina'nın Sava Shah Ordusunu Yenmesi (1430 yılı, yapım yeri: Herat, Baysungur Şehnamesi, folio 604, Tahran, Gülistan Sarayı Müzesi). Kaynak: Sabriye Hilal Arpacioğlu, "Timur Devri Baysungur Dönemi Minyatürlerinde Tasarım Çözümlenmeleri", Sanatta Yeterlilik Tezi, İstanbul 2019, s. 209, Resim 89; "Шахнамэ" Байсунгур - Герат, 1430, https://kitabhona.org.ua/gallery/min_1425-1450/1430_Baysunghur/index.html (31.12.2021).

Baysungur Şehnamesi nüshalarında yer alan en güzel savaş fili sahnesi olarak aşağıdaki minyatür gösterilebilir. Bu minyatürde resmedilen fil, gösterişli tahtırevanı ve fil dişi kılıfları ile dikkati çekmektedir. Ayrıca sağ üst köşede dalgalanan tuğa fil başı şekli verilmiştir.

Görsel 21: Rüstem'in Çin Hükümdarını Fil Üzerinden Halat ile Çekmesi (1430 yılı, Herat, Baysungur Şehnamesi (شاهنامه - فردوسی - بایسنقری), folio 219, Tahran, Gülistan Sarayı Müzesi). Kaynak: S. H. Arpacioğlu, a.g.t., s. 116, Resim 64; "Masterpieces of Persian Miniature - Shahname of Ferdowsi (Ed. Baysanqiri) - 8", <https://fotografia.islamoriente.com/fr/content/chefs-dæuvre-du-miniature-persane-ed-baysanqiri-shahname-par-ferdowsi-8> (31.12.2021); "Шахнамэ" Байсунгур - Герат, 1430, https://kitabhona.org.ua/gallery/min_1425-1450/1430_Baysunghur/index.html (31.12.2021).

8. Kadı Burhaneddin ve Erzincan Emiri Mutahharten Devrinde Savaş Filleri Hakkındaki Kayıtlar

Anadolu'da Kadı Burhaneddîn Devleti ordusunda da savaş fili kullanmıştır. Bu husus şöyle nakledilmektedir: Kadı Burhaneddin (d. 745/1345 - ö. 800/1398), Kara Hisar Kalesi'ni (Amasya-Tokat bölgesindeki kale) ele geçirdikten sonra (786/1385 yılı içerisinde)⁸² Niksar Beyi Taceddin ile anlaşan Amasya Emiri Ahmed harekete geçmek için tetikte bekliyordu...

⁸² Yaşar Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398) – Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, Sevinc Matbaası, Ankara 1983, s. 80-81.

Aradan bir süre geçince yaklaşık 2.000 piyade tepeden aşağıya inerek Sultan'ın askerlerini ok yağmuruna tuttular. Sultan hiç vakit geçirmeden savaşta büyük yararlılıklar gösteren 200 piyadenin yanına atlı ve filli *suvâri*leri katarak onların üzerine gönderdi... Hezimete uğratarak o tepeyi onların elinden aldılar.⁸³

Kadı Burhaneddin'in savaş fili kullandığı *Bezm u Rezm* dışında başka bir kaynaktan geçmez. Belki de nakledilen olaydaki “fil” ifadesi yine aynı eserde yer alan “fil vücutlu bineklerine ve dev yapılı atlarına bindiler”, “o savaşçı fillerin ve dilaver aslanların” benzetmelerinde olduğu gibi benzetme ve kuvvetlendirme amaçlı olarak fil kelimesi kullanılmıştır.⁸⁴ Bununla birlikte *Kadı Burhaneddin Divânı* içerisinde pek çok beyitte fil kelimesi bulunmaktadır. Bu husus *Bezm u Rezm*'deki kayıt ile birleşince onun savaş fili kullanmış olma ihtimalini düşündürmektedir. Söz konusu beyitlerden bazıları aşağıda yer almaktadır:

Çü fil bendini esb ile bağladı devlet

Ne kıla düşmen-i kej-rev ki oynaya ferzin (G 32/5).

Şeh yolına saldum atımı mâ t ivine ben

Uran ruhına ne fikr ide filden (G 36/5).

Fîli piyâde kıldı atın aldı ruhları

Ferzînlenüz ol işi ki bu şeh-suvâr ider (G 190/9).

Gönül fili adıyise Hind ilini nola

Gîsûsı çengâlini gör kıl kıla karşı (G 234/5).

Ben ruh ruhına urâyım şeh mâ t eğer dir ise ol

Filden piyâde olıban öninde tarh idem feres (G 378/4).

Benem ki şeh ruhıyîçün piyâde olmuşam uş

Ana ki fil sıfatlar yolınadır matrûh (G 411/5).

Âyinede gördi hâl didi ki Rûm ilidür

⁸³ Aziz B. Erdeşir-i Esterâbadî, *Bezm u Rezm*, (çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 297-299.

⁸⁴ Aziz B. Erdeşir-i Esterâbadî, *Bezm u Rezm*, s. 373, 464.

Nirde ki fülül ola hem rûh ü fil var durur (G 1167/7).⁸⁵

Erzincan Emiri Taharten (Mutaharten), Akkoyunlu Karayülük Osman ve Emir Timur ittifakı neticesinde Kadı Burhaneddin öldürülünce Emir Timur buna çok sevinmiş ve Hindistan'dan getirdiği fillerden birisini Taharten'e hediye olarak göndermiştir. Bu olay kısaca şöyle gerçekleşmiştir: Kadı Burhaneddin'in emrinde bulunan Akkoyunlu Karayülük Osman, Kadı Burhaneddin'i öldürdükten (Temmuz 1398) sonra Osmanlı kuvvetleri karşısında tutunamayıp Erzincan'a gitmiştir. Timur'un Rum (Anadolu) serhaddindeki en önemli müttefiki ve aynı zamanda kendisinin hasmı olan Taharten'e sığınmıştır.⁸⁶ Timur, 3 Mart 1399 pazartesi günü Hindistan seferinden Semerkand'a dönmek için hazırlık yaptığı sıralarda Kadı Burhaneddin'in öldürüldüğü müjdesini alınca buna çok sevinerek Taharten'e bir savaş fili göndermiştir.⁸⁷ Daha sonra bu savaş fili hakkında bir malumata rastlanılmamaktadır.

9. Osmanlı Devleti (1302-1922) Devrinde Savaş Fili Kullanımı

Osmanlı Devleti'ne (1299/1302-1922) kimi zaman Mısır, İran ve Hint ülkelerinden hediye olarak filler gelmiştir. Mesela Memluk Devleti hükümdarlarından Sultan Çakmak (1438-1453) Osmanlı sultanlarından II. Murad'a (1421-1444, 1446-1451) 1438 yılında daha önceden merhum Sultan Baybars'tan istemiş olduğu 1 fili⁸⁸ ve 1440 yılında ise 3 fil göndermiştir. İnal (Eşref Seyfeddin İnal el-Alay 1453-1461), II. Mehmed'e (1444-1446, 1451-1481) 22 Kasım 1453'te İstanbul'un fethi üzerine göndermiş olduğu tebrik mektubu ve diğer hediyeler ile birlikte 2 fil göndermiştir. Kansu Gavri (1501-1516) 1515 yılında Yavuz Sultan Selim'e (1512-20) Karahan'a karşı kazanmış olduğu zaferi tebrik eden bir mektup ile birlikte 1 fil göndermiştir.⁸⁹

Topkapı Sarayı'nda söz konusu filler için bir düzenleme yapılmıştı. Topkapı Sarayı'nda Dördüncü Avlu (Köşkler Bahçesi) içindeki İftariye Kameriyesi'nin altı (Gülhane tarafında

⁸⁵ Kadı Burhaneddin, Kadı Burhaneddin Divanı, <https://archive.org/details/KadBurhaneddinDivan/page/n7/mode/2up> (15.11.2022).

⁸⁶ Emir Taharten ve Karayülük Osman ikilisi daha sonra Avnik'e gelecek olan Timur'a katılıp ona öncülük edeceklerdir.

⁸⁷ Emrah Kılınç, "Yukarı Fırat Havzası Beyi Emîr Taharten", Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017, s. 148-150; Yaşar Yücel, "Timur Tarihine Dair Araştırmalar", *Bellekten* 42/ (1978), s. 242-243.

⁸⁸ Çakmak → II. Murad: "Siz Barsbay'dan (huzur içinde yatsın) bir fil gönderilmesi ricasında bulunmuşunuz, fakat bu hayvanın kış vakti gönderilmesi kolay değildir. Ancak, biz bu talebinizi şu anda siz yüce sultanın hizmetine göndermiş bulunmaktayız. Elçimiz fili bir gemiye bindirmiştir ve diyar-ı Türk'e kış mevsimi sona erdikten sonra vasıl olacaktır..." Bkz. Elias Muhanna, "Sultanın Yeni Kıyafetleri: 15. Yüzyılda Osmanlı-Memluk Hediye Alışverişi", (çev. Ahmet Zahid Garip), *Memlükler Dönemi İlim Kültür ve Sanat Hayatı, Journal of Islamic Research*, III, Issue 2 (2019), s. 275.

⁸⁹ E. Muhanna, a.g.m., s. 275-276, 277, 279; *Osmanlılar ve Memluklar; İslam Dünyasında İmparatorluk Diplomasisi ve Rekabet*, (çev. Zeynep Rona), Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 143, 155, 157; D. Behrens-Abouseif, a.g.m., s. 3.

sofanın alt tarafı) Fil Bahçesi olarak isimlendirilmekteydi.⁹⁰ Bu bahçe adını sarayda beslenen fillerden almaktaydı. Saraydaki fillere “filbakan” adı verilen görevliler bakmaktaydı. Filbakan adlı görevliler Has Ahur’a bağlı olarak mirahurun emri altında faaliyet göstermekteydiler.⁹¹ Topkapı Sarayı dışında da filler için düzenlemeler yapılmıştı. Kale duvarlarının çevresinde ve saray arazisinin doğal uzantısını oluşturan Atmeydanı alanındaki yapılar (küçük Bizans kiliseleri), Fatih Sultan Mehmed döneminde bir fil evi, bir arslanhane ve bir barut deposuna dönüştürülmüştü.⁹²

Osmanlı sultanları kimi zaman hediye olarak gelen fillerden savaşta istifade etmeye niyet etmiş, kimi zamanda da kısmî olarak bu niyetlerini gerçeğe dönüştürmüşlerdir. Mesela Yavuz Sultan Selim, İstanbul’a filler getirmiş ve şehrin birçok yerinde filler için ahırlar yaptırmıştır. Söz konusu fil ahırları Zeyrek semtinde bulunuyordu ve filler orduya aitti. Yavuz Sultan Selim, savaşta filleri kullanmak istese de ordu komutanları, paşalar fillerin hantal hayvanlar oldukları, savaşta kullanışlı olmayacakları yönünde sultanı ikna ettiler.⁹³

Osmanlı sultanları filleri daha çok ordu teçhizatını taşımak ve düşman askerlerini infaz etmek ve mehter hizmeti vermeleri (fil sırtında çalınan büyük fil kösleri) için kullanmaktaydı. Filler ile düşmana dehşet salınmak istenirdi. Mesela 2. Bayezid Kili, Akkirman seferinde, Mengli Giray’ın ordusundan isyan edenlerin ellerini ve ayaklarını bağlatıp fillere ezdirmiştir.⁹⁴

Barış zamanında ise Topkapı Sarayı’nın birinci avlusunda filler ve zürafalar ve ikinci avluda altın zincirlerle bağlanmış, korkunç seslerle kükreyen arslanlar ve kaplanlar (1530 yılı on arslan ile iki kaplan) sergilenerek dost ve düşman elçilerine korku ve dehşet salınırdı. Nitekim Kanuni Sultan Süleyman’ın 1520’deki cülus töreninde, atlılar ve bir askeri bando ile dolu olan Topkapı Sarayı’nın birinci avlusunda, ön sıralarda filler ve zürafalar da bulunuyordu. Lokman’ın anlattıklarına göre filler ve zürafalar birinci avlu içindeki Bizans

⁹⁰ İftariye Köşkü’nün yaklaşık on beş metre altında ve köşkün Gülhâne’ye bakan tarafında bulunan Fil Bahçesi, adını sarayda beslendiği sanılan fillerden almıştır. Sofa-i Hümâyûn’un altında bulunan bahçelerin Şimşirlik ve Fil adlarında iki kapısı bulunmaktadır. Bkz. İlber Ortaylı, *Mekânlar ve Olaylarıyla Topkapı Sarayı*, (ed. Hasan Hayri Demirel, Salih Gülen), Kaynak Yayınları, İstanbul 2010, s. 168.

⁹¹ Salih Gülen, *Bilinmeyen Yönleriyle Topkapı Sarayı*, (ed. Ahmet Özdemir), Kaynak Yayınları, İstanbul 2012, s. 135, 147; İ. Ortaylı, *a.g.e.*, s. 154;

⁹² Gülru Necipoğlu, *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı (Mimari, Tören ve İktidar)*, (çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 74.

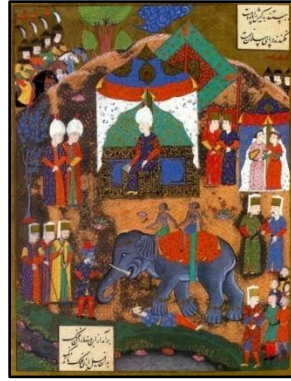
⁹³ Necati Güngör, “İstanbul’da Fil Ahırları”, <https://www.facebook.com/174704872587014/posts/783907498333412/> (4.09.2021).

⁹⁴ İbn Kemal, *Tevarih-i Al-i Osman VIII. Defter (Transkripsiyon)*, (haz. Ahmet Uğur), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s. 77.

kilisesi Aya İrini'nin yanında, sol tarafa dizilmiş halde bayram günlerinde bir “*izhâr-ı şevket*” (güç gösterisi) olarak sergilenirlerdi. Avusturya elçileri de söz konusu fillerden bahsetmektedirler: 1529'da Avusturya kralı I. Ferdinand'ın Kanuni Sultan Süleyman'a yolladığı elçi Johann Hoberdanacz, birinci avluda üzerlerine değerli kumaşlar örtülmüş iki fil gördüğünü bildirmektedir. Bir yıl sonra başka bir Habsburg elçisi süvarilerle dolu birinci avlunun sol yanındaki filleri ve bir zürafayı tekrar anlatmaktadır.⁹⁵

Kanuni Sultan Süleyman, Belgrad seferine (fethi 927/1521 yılı) iki fil götürmüştür. Lütfi Paşa ve Kemalpaşazade bu hususu eserlerinde kaydetmiştir.⁹⁶ Belgrad fethedilince ele geçen müdafiler fillerin ayakları altında ezilmek suretiyle idam edilmişlerdir. Nasıl idam edildikleri aşağıdaki Osmanlı minyatüründe resmedilmiştir.

Görsel 22: 1521 Belgrad Seferi Esirlerinin Fil ile İnfazı (Matrakçı Nasuh, XVI. yüzyıl).

Kaynak: Süleymanname, Topkapı Saray Müzesi, Bayan Hazine 1517; “Illustrations from the Süleymanname; showing Ottomans Execution of Prisoners, Belgrade”,

http://warfare.tk/Ottoman/Suleymanname/Execution_of_Prisoners_Belgrade.htm (4.09.2021).

Kanuni Sultan Süleyman 1526 Mohaç Muharebesi'ne de iki fil götürmüştür. Kemalpaşazade, 23 Nisan 1526'da şehirden [İstanbul] ayrılırken Kanuni'nin önünde zarif bulutlar [sehâb-ı refât] gibi yürüdüklerini haber vermektedir. O zamanki Venedik balyosu Bragadin de Sultan sefer için tören ile ayrılırken geçit töreninde yürüyen iki file atıfta bulunmaktadır. Luigi Bassano, daha genel bir ifadeyle, padişahın seferlerden önce ve sonra şehre gidiş ve gelişlerinde fillerin rolünü ve bu gibi durumlarda filleri yapılan eğlenceleri anlatmaktadır.⁹⁷

⁹⁵ G. Necipoğlu, *a.g.e.*, s. 70, 92.

⁹⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 312; Nevin Zeynep Yelçe, “*The Making of Sultan Süleyman: A Study of Process/es of Image-Making and Reputation Management*”, PhD Thesis, İstanbul 2009, s. 242.

⁹⁷ Z. Yelçe, *a.g.t.*, s. 242-243.

İstanbul'a Baron Von Busbeque'in Avusturya elçilik heyeti ile birlikte gelmiş olan Melchior Lorichs⁹⁸ tarafından 1559 yılında üretilen aşağıdaki Kanuni Sultan Süleyman gravüründe arka planda Süleymaniye Camisi önünde üzerinde devasa bir sancak taşıyan bir fil resmedilmiştir.⁹⁹ Melchior Lorichs tarafından çizilen bu gravür¹⁰⁰ Süleymaniye'nin 1577 yılındaki açılışını temsil etmektedir. Melchior Lorichs'in bakır baskı gravürü Kanuni'yi İstanbul'un kapılarından birinin önünde dururken göstermektedir. Geri plandaki fil üzerinde bir sürücü ve bir de elinde çatallı bir sancak taşıyan bir adam bulunmaktadır. Sancağın üzerinde görülen yarım ay, o dönemde Avrupa'da Osmanlı İmparatorluğu'nun sembolü olarak yorumlanmaktaydı. Arka planda kapı kemerinin arasından 1577 yılında açılan Süleymaniye Camisi görülmektedir. Caminin üzerindeki yazı, Kanuni'yi camiye yaptıran kişi olarak tanımlamaktadır. Caminin altında görülen yapının muhtemelen imparatorluk ahır olduğu sanılmaktadır.¹⁰¹

Görsel 23: Süleymaniye Önünde Kanuni Sultan Süleyman ve Savaş Fili Gravürü (1559 yılı, Melchior Lorck, 1145 cm. x 45 cm., British Museum, London). Kaynak: "Suleyman I (the Magnificent)", https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1848-1125-24 (3.12.2021); M. J. Rogers ve R. M. Ward, a.g.e., s. 66; O. Şahin, a.g.t., s. 120, fig. 51a.

⁹⁸ Lorch 1555 (57?) yılında imparatorluğun elçilik heyetiyle Viyana'dan İstanbul'a doğru yola çıkmış ve İstanbul'da elçi Augier Ghislen von Busbecq'in halefi olarak birkaç yıl kalmıştır. Bkz. M. J. Rogers ve R. M. Ward, *Topkapı Sarayı Hazine Hazinesi Muhteşem Süleyman Çağı*, (çev. Cihan Altın), Staaliche Museen Preußischer Kulturbesitz, Berlin 1988, s. 68; XVI. yüzyılda yaşamış olan Danimarkalı ressam Melchior Lorichs'un İstanbul'a gelişi ve ikameti hakkındaki kanıtlar için bkz. Bkz. Mehmet Arman Güran-Ayşe Zekiye Abalı, "Melchior Lorichs'in İstanbul Panoramasındaki Osmanlı Kimdir?", *Belleten*, C. LXXV, S. 273 (Ağustos 2011), s. 361-362.

⁹⁹ Oğulcan Şahin, "Melchior Lorichs: An Artist in the Ottoman Empire in the Age of Süleyman the Magnificent", A Thesis Master of Arts, Koç University, September 2008, s. 117.

¹⁰⁰ Melchior Lorichs, Kanuni'nin boy portresini nasıl çizmiş olduğu hakkında daha detaylı malumat için bkz. M. J. Rogers ve R. M. Ward, a.g.e., s. 67-68.

¹⁰¹ M. J. Rogers ve R. M. Ward, a.g.e., s. 67-68.

Delhi Türk Sultanlığı devrinde fil sırtında iki devasa ejderha ‘alemi taşındığını naklettik. Kanuni portresinde fil sırtında dev bir sancak taşındığını Melchior Lorichs’in gravüründe gördük. Daha sonra sunacağımız Babürlü minyatürleri de filleri devasa sancaklar taşıırken göstermektedir. Muhtemelen Osmanlı ordusu sefere giderken de filler üzerinde böyle devasa sancaklar taşınmış olmalıdır. Nitekim Melchior Lorichs’in İstanbul’da bulunduğu sırada ürettiği eserlerini dökümanter olması amacıyla ürettiği anlaşılmaktadır.¹⁰²

II. Osman Han, Lehistan seferine dört fil götürmüştür. Osmanlı ordusu 7 Mayıs 1621’de İstanbul’dan ayrıldıktan sonra Balkanlar’da büyük sıkıntılar içerisinde bataklık alanlarda ilerledi. Bu sırada birçok hayvan telef oldu. Otağı taşıyan develer yolda kalınca, Safevî şahının daha önce hediye olarak İstanbul’a gönderdiği 4 adet fil bu işte (otağı taşıma) kullanıldı.¹⁰³ Söz konusu fillerin savaş esnasında mehter hizmeti de verdikleri aşağıdaki Hotin kuşatması minyatüründe, fil üzerinde kös çalınıyor olmasından anlaşılmaktadır.¹⁰⁴

Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* adlı eserinde Osmanlı kaynaklarında, özellikle Evliya Çelebi’de, sık sık fil kösleri geçer. Fakat Osmanlılarda kösler için, fil kullanıldığını bilmiyoruz. Fil köslerinin bulunduğu inanabilmek çok güçtür. Bu daha çok, kösün büyüklüğü nedeniyle yapılan bir benzetme olmalıdır diye yazmaktadır. Söz konusu yorumun tam olarak gerçeği yansıtmadığı aşağıdaki Hotin kuşatması minyatüründe fil sırtında çalınan kösler ile ortaya çıkmaktadır.¹⁰⁵ Bununla birlikte fil kösü çalmanın Osmanlıda çok köklü bir gelenek haline gelmemiş olduğu ileri sürülebilir.

¹⁰² A. Güran ve A. Z. Abalı, a.g.m., s. 364.

¹⁰³ Ahmet Önal, “2. Ünite - Büyük Buhran (1593-1623)”, *Osmanlı Tarihi (1566-1789)*, (ed. Erhan Afyoncu), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2013, s. 47-48.

¹⁰⁴ Osmanlı dönemi fil kösleri, fil üstünde taşınıp çalınan en büyük hacme sahip köslerdir. II. Osman’ın Hotin seferine götürdüğü fil kösleri Haliç’te Mirî Sâzende Mehterhânesi ve Köshânesi’nde korunurdu. Aralarında Yavuz Sultan Selim’in Çaldıran ve Kanûni Sultan Süleyman’ın Sigetvar seferlerinde vurulan fil köslerinin de bulunduğu dokuz kös 1943 yıllarında Topkapı Sarayı ve Askerî Müze’de teşhir edilmekteydi. Sigetvar kösünün çapı yaklaşık 130 cm., boyu 127 cm. idi. İstanbul Harbiye’deki Askerî Müze’de “Mohaç kösü” adıyla teşhir edilen konik tasarımlı kösün üst çapı yaklaşık 125 cm.dir. Bkz. Haydar Sanal, “Kös”, *DİA*, C. XXVI, s. 271; Osmanlı kaynaklarında, özellikle Evliya Çelebi’de sık sık fil köslerinden bahsedilmektedir. Evliya Çelebi, deve ve fil köslerinin seslerini gök gürültüsüne (ra’d – var, ra’d – asa) benzetmiştir. Bkz. Süleyman Yardım, “*Tarih Boyunca Türk Askeri Müziğinde Kullanılan Sazlar*”, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2010, s. 47.

¹⁰⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş (Türklerde Devlet ve Ordu Mehteri: Hunlardan Osmanlılara)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, C. VIII, s. 163, 242.

Görsel 24: II. Osman'ın Hotin Kuşatmasında Filler (Erken XVII. yüzyıl, Şehnâme-i Nâdirî, Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine 1124, y. 64b-65a). Kaynak: Tülün Değirmenci, Resmedilen Siyaset: II. Osman Devri (1618-1622) Resimli Elyazmalarında Değişen İktidar Sembolleri, Doktora Tezi, Ankara 2007, s. 269, 362; resim 43; "Ottoman-Polish battle during the Hotin campaign", <https://i.pinimg.com/originals/e9/5a/37/e95a376c79f58e971630322b0184084a.png> (4.09.2021).

Lehistan ordusunda gönüllü olarak görev yapan Jan Czapliński, “Düşmanın kampında birçok deve ve öküz var ama onların sadece sekiz fili var ve bunlardan biri [bizim] toplarımız tarafından öldürüldü.” demektedir. Söz konusu fillerin, 4 adet olduğu Sebastiaen Vrancx'ın (1573–1647) aşağıdaki tablosunda görülebilmektedir. Daha önceleri bu tablonun Viyana Kuşatması'nı veya Estergon Kuşatması'nı resmettiği iddia edilmekteydi. Ukraynalı tarihçiler topoğrafî haritaları ve 1624 yılına ait Hotin Savaşı Gravürü üzerinden bu tablonun Hotin Savaşı'nı tasvir ettiğini tespit etmişlerdir.¹⁰⁶ 1624 yılına ait Giacomo Lauro'nun Hotin Savaşı Gravürü, söz konusu tablonun Hotin Savaşı'nı resmettiğini ortaya koymaktadır.¹⁰⁷ Hotin Savaşı tablosu ve gravüründe mevcut olan paralellikler ve sol tarafta köprü yakınında konumlanmış olan filler aşağıda işaretlenmiştir.

¹⁰⁶ Ukraynalı tarihçiler, bu husustaki iddialarını çok detaylı izahatların olduğu bir video ile açıklamışlardır. Bu videoda özellikle 42. dk. 40. saniyeden itibaren topoğrafik haritalar ve 54. ve 55. dakikadan itibaren ilgili tablo ve gravür üzerinde izahatlar yapılmaktadır. Bkz. “Найпоширеніші міфи про Хотинську війну. Що правда а що ні”, <https://www.youtube.com/watch?v=I5MxpWJVP1U> (26.09.2021); Аугіса bkz. Замки и Крепости Украины – Форум, “Жалоба Оборона Хотинського міста та навколо”, https://forum.zamki-kreposti.com.ua/profile/2369-denis/content/?type=forums_topic_post&change_section=1 (26.09.2021); “Ottoman Army War Elephants?”, <http://theminiaturespage.com/boards/msg.mv?id=433102> (26.09.2021).

¹⁰⁷ Söz konusu videoda 56. dk.45. sn.'de bu konu ele alınmaktadır. Bkz. “Найпоширеніші міфи про Хотинську війну. Що правда а що ні”, <https://www.youtube.com/watch?v=I5MxpWJVP1U> (26.09.2021).

Görsel 25: Hotin Savaşı Gravürü ve Tablosu Karşılaştırması (Gravür, 1624 yılı, Polonya, Biblioteka Narodowa; Kaynak kısmında linki verilen videodatablo ve gravür karşılaştırmasının yapıldığı kısım için bkz. 56.Dakika, 33. saniye).

Kaynak: Gravür- “Наїпошуреніиї міфу про Хотинську війну. Що правда а що ні”,

<https://www.youtube.com/watch?v=I5MxpWJVP1U> (26.09.2021); “Bellum inter Polonum et Turcam Anno Domini

MDCXXI”, [https://polona.pl/item/bellvm-inter-polonvm-et-tvrcam-anno-domini-](https://polona.pl/item/bellvm-inter-polonvm-et-tvrcam-anno-domini-mdcxxi,OTA4NDI3NjM/0/#info:metadata)

mdcxxi,OTA4NDI3NjM/0/#info:metadata (26.09.2021); “Giacomo Lauro, Widok bitwy pod Chocimiem w roku 1621”,

<http://www.fototeka.ihs.uj.edu.pl/navigart/node/117940> (26.09.2021); Tablo- “Siege of Esztergom”,

http://enhancedwiki.territorioscuola.it/en.php?title=File:Siege_of_Esztergom_1543.jpg (26.09.2021).

Gravür ve tablo üzerinde fillerin resmediliği kısımları aşağıda büyüterek tekrar sunduk.

Görsel 26: Hotin Savaşı Gravürü ve Tablosunda Filler

Kaynak: Görsel 25'in kaynakları

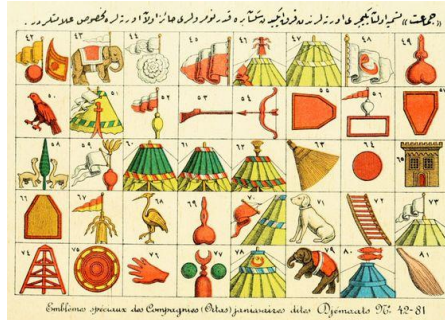
İtalyan ressam Jacopo Ligozzi (Verona 1547 - 1627 Floransa), bir Osmanlı paşasını bir fil ile birlikte çizmiştir. Jacopo Ligozzi, Osmanlı topraklarına hiç gelmemiş olmakla birlikte askerî ve tarihî gelişmelerden etkilenip bir Osmanlı paşasını -bu paşa temsili de olabilir- bir fil ile birlikte resmetmiş olmalıdır. Söz konusu portre resminin sol üstünde İtalyanca “Bassà over Chiaus et spaì” yazmaktadır. Yazıttaki “bassà” kelimesi “paşa” anlamına gelmektedir.¹⁰⁸ Resim üzerindeki yazıtta “paşa”, “sipahi” (spaì) gibi askeri terimlere yer verilmiş olması, paşaya ve yanına çizilen file askeri bir anlam yüklendiğine işaret ediyor olmalıdır.

¹⁰⁸ “A Turbanned Pasha with an Elephant”, <https://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2007/important-old-master-paintings-and-european-works-of-art-n08282/lot.52.html> (31.08.2022); “Jacopo Ligozzi (Verona 1547 - 1627 Florence), A Turbanned Pasha with an Elephant”, <http://elopedelart.canalblog.com/archives/2009/07/06/14316370.html> (31.08.2022)

Görsel 27: Kavuklu Bir Osmanlı Paşası Bir Fil ile Birlikte (Jacopo Ligozzi, Sothebys's Müzayede Evi tarafından satışı sunulmaktadır). Kaynak: "A Turbanned Pasha with an Elephant", <https://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2007/important-old-master-paintings-and-european-works-of-art-n08282/lot.52.html> (31.08.2022); "Jacopo Ligozzi (Verona 1547 - 1627 Florence), A Turbanned Pasha with an Elephant", <http://elopedelart.canalblog.com/archives/2009/07/06/14316370.html> (31.08.2022).

Osmanlı ordusunda "yeniçeri ortaları", işlevlerine göre kendilerine has bayraklar taşımaktaydılar. Aşağıda görüleceği üzere 43. ve 79. yeniçeri ortalarının bayraklarında fil resmi bulunmaktaydı.¹⁰⁹

Görsel 28: Yeniçeri Ortalarının Sancakları ve 43. ve 79. Ortaların Sancaklarındaki Fil Resimleri
Kaynak: M. Belge, a.g.e., s. 95.

Hisart Canlı Tarih ve Diorama Müzesi'nde sergilenen Osmanlı devri savaş fillerine ait bir kafa zırhını aşağıda sunduk. Bu zırh Osmanlıda fillerin bir muharip hayvan olarak da görüldüğünü ortaya koymaktadır. Sağ tarafta ise bir Osmanlı devri elyazmasından alınan üzerindeki tahtirevan içerisinden bir asilzadeyi taşıyan beyaz bir fil minyatürü yer almaktadır.

¹⁰⁹ Murat Belge, *Osmanlıda Kurumlar ve Kültür*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 95.

Görsel 29: Osmanlı Dönemine Ait Fil Kafa Zırhı ve Bir Osmanlı Yazmasından Fil Minyatürü (Soldaki: Ankara Savaşı Sonrası, Hisart Canlı Tarih ve Diorama Müzesi; Sağdaki, XVI. yüzyıl, Osmanlıca bir el yazması minyatürü, Topkapı Sarayı Müzesi). Kaynak: “Savaşlarda Korku Salan Fil Zırhı”, <http://www.hisartmuseum.com/tr/Page.asp?ID=1181> (4.09.2021); “Elephant carrying man in a howdah, 16th century illuminated Turkish manuscript from the Topkapi Palace Museum Istanbul Turkey”, <https://www.alamy.com/stock-photo-elephant-carrying-man-in-a-howdah-16th-century-illuminated-turkish-28320185.html?pv> (4.12.2021).

IV. Mehmet'in 1675 Edirne Şenliği'nin, ikinci bölümü olan II. vezir Mustafa Paşa'nın düğününde, bir kale karşısında duran iki filin çektiği iki araba içindeki askerler savaşmışlar ve bir kaleyi ele geçirmişlerdir.¹¹⁰

1675 Edirne Şenliği sırasında filler üzerinde gerçekleştirilen bu oyunların minyatürleri aşağıda yer almaktadır. Şenlikte fillere koşulan arabaları hazırlayan zanaatkarların (hezarfen) tahayyülünde fillere ateş gücü yükleyerek onları modern savaşa adabte etme fikri olduğu anlaşılmaktadır. Filler üzerindeki savaşçıların ele geçirdikleri kaleler, arka planda daha yüksek bir konumda yer almaktadır.

¹¹⁰ Osmanlı şenliklerinde sahnelenen savaş oyunları sırasında kalelerden bir tanesi sembolik olarak düşman kalesini temsil etmektedir. İki kale arasında savaş yapılmakta ya da bir kale ele geçirilmektedir. Bkz. Özdemir Nutku, *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği (1675)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, s. 73, 136; Pınar Arık Ateş, “Geleneksel Türk Gösteri Sanatlarındaki Sirk Öğelerinin Çağdaş Tiyatro Oyuncululuğunda Kullanımı ve Bir Uygulama: Güngör Dilmen'in “Deli Dumrul” Oyunu”, Sanatta Yeterlik Tezi, Eskişehir 2014, s. 131-133.

Görsel 30: Osmanlı Savaş Oyunlarında Filler¹¹¹ (Sol Taraf: Surname-i Vehbî, nakkaş Levnî, 1720’de III. Ahmed’in dört oğlunun 15 gün süren sünnet şenlikleri, Yeniçeri ocağı ve topçu alayının geçidi, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, A. nr. 3594, vr. 150a; Sağ Taraf: IV. Mehmet’in 1675 Edirne Şenliği, nakkaş Levnî). Kaynak: Ö. Nutku, a.g.e., Resim 55: nr. 3594; Sinem Erdoğan İşkorkutan, “1720 Şenliği’nde Yemek Üzerinden İfade Edilen Sosyal Hiyerarşileri Anlamak”, Osmanlı Araştırmaları, Yıl 2017, Cilt 50, Sayı 50, s. 130, Resim 2; P. A. Ateş, a.g.t., s. 132; “Miniatures by Levnî”, <https://mahinur.wordpress.com/> (12.12.2021).

10. Babür Devleti (1526-1858) Devrinde Savaş Fili Kullanımı

Babürlüler Devleti’nin (1526-1858) ilk hükümdarı olan Sultan Babür (Hindistan hakimiyeti 1526-1530) Hindistan’da meydan savaşlarında top ve daha önce pek kullanılmayan tüfeği yoğun olarak kullanmıştır. Böylece fillerin savaşlardaki rolü tamamen alt üst olmuştur. Özellikle Babür’ün 12 Recep 932/24 Nisan 1526¹¹² tarihindeki Panipet Savaşı, Hindistan’da fillerin önemini ve rolünü tamamen alt üst etti. Bu savaşta Babür, Delhi Afgan Sultanı İbrahim Lûdî’nin 100.000 süvari ve 1.000 fil¹¹³ ile geldiğini öğrendi. Babür’ün ordusu 12.000 süvari, tüfekçi ve topçulardan oluşuyordu.¹¹⁴ Bu savaşta 1.000 fil olduğu halde, öncül çatışmalar esnasında ele geçirilen 7 fil dışında fillere hiç değinilmemektedir. Fil sürücüleri tüfek, oklar ve toplarla vurulduğundan filler bu savaşta hiçbir varlık gösteremediler. Ateşli silahların Hindistan’a girmesinden sonra atlardan daha hareketsiz olan filler, ateşli silahlardan çok fazla zarar görmeye başladılar. Bundan sonra filler tüfek ve toplara karşı, uzun yıllar boyunca, hep kaybettikleri bir savaşı sürdürdüler.¹¹⁵ Yeni Çağ’da

¹¹¹ Soldaki minyatürün elimde sadece renksiz bir kopyası vardı, Sayın Nazmi Kişioğlu renkli halini benimle paylaştı. Kendisine teşekkürü bir borç bilirim.

¹¹² Savaş 933 senesi Recebin sekizinde gerçekleşmiştir. Bkz. Gülbeden, *Hümayunnâme*, (çev. Abdürrab Yelgar), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 125.

¹¹³ Babür’ün kızı Gülbeden, bu sayıyı 1500 azgın fil olarak göstermektedir. Bkz. Gülbeden, *Hümayunnâme*, s. 125.

¹¹⁴ Babür’ün kızı Gülbeden, babasının ordu mevcudunu şöyle açıklar: “Padişâh’ın ordusu esnaf ve iyi kötü Pazar halkı da dâhil olmak üzere topu topu on iki bin kişiden ibaret idi. Bundan ancak altı yedi bin kişi sipahi ve işe yarayanlardı. Bkz. Gülbeden, *Hümayunnâme*, s. 125.

¹¹⁵ Kenneth Chase, *1700’e kadar Ateşli Silahlar Tarihi*, (çev. Füsün Tayanç, Tunç Tayanç), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 161.

artık fillerle mücadele etmenin en iyi yolunun tüfek ve toplar olduğu Panipet Savaşı sonucunda ortaya çıktı.¹¹⁶

Babür Şah'ın torunu Ekber Şah (1556-1605)¹¹⁷ aktardığımız gelişmelere rağmen savaşta fillerden etkin bir şekilde istifade etmiştir. Filler üzerine tüfekli ve okçu askerler yerleştirmiştir. Top arabalarını taşımak için de fillerden destek almıştır.¹¹⁸ Ekber'in 500,¹¹⁹ 1000¹²⁰ veya 2000 fil¹²¹ ile sefere çıktığı olurdu. Ekber'in has fillerinin sayısı 6.000'i aşkındı ve asla 5.000'den az olmamıştı. Hiçbir Delhi sultanı bu kadar file sahip olmamıştı.¹²²

Ekber çok sayıda file sahip olmasına rağmen artık onlara ordunun en ön safında görev vermiyordu. Filleri ordunun en önünde yer alan üç süvari birliğinin gerisinde bulunan piyade ve tüfekçilerin de gerisine yerleştiriyordu. Filleri bu şekilde yerleştirmesinin nedeni, paniğe kapılıp etrafa saldırmalarını önlemektir. Fillerin gerisinde ise savaşın sonucunu belirleyecek, son hücumu düzenlemede kullanılacak ihtiyat kuvvetleri bulunurdu. Ekber, aldığı bu önlemlere rağmen fil hücumuna, savaşın sonucunu tayin edici bir unsur olarak sıkça yer vermiştir. Örneğin 1576'da asi Bahadır'a karşı böyle yapmıştır.¹²³

Babürlüler, savaşta filleri muharip hayvan olarak kullanmalarını dışında mehter hizmetleri için de kullanmışlardır. Babürlüler Hindistan'ın şartlarına uyarak, mehterlerine “nakkare” adı ile andıkları fil köslerini de katmışlardır. Filler üzerine sağ ve sol tarafa birer tane olmak üzere çift kös yerleştirmişlerdir. Ancak atlı zurnacı ve borucuları da fillerin yanına katmışlardır. Evliya Çelebi'nin söz açtığı Osmanlıdaki fil kösleri bu gelenekten esinlenmeydi. Babürlü eseri olan *Âîn-i Ekberî*'de, bir adam boyundaki büyük köslerden söz açılmaktadır.¹²⁴ P. Della Valle, İsfahah'daki bir Hind elçilik topluluğunu anlatırken söz konusu fil köslerini şu şekilde

¹¹⁶ Kaynakların bildirdiğine göre, bu tip silahlar Hindistan'da ilk defa Bâbü Şâh tarafından 1526'da Panipat Savaşı'nda kullanılmıştır. Bkz. İqtidar Husain Siddiqi, “Hindistan Müslüman Sultanlıkları ile Osmanlılar Arasında Kültürel ve Diplomatik İlişkiler”, (çev. Azmi Özcan), *XV ve XVI Asrı Türk Asrı Yapan Değerler*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1997, s. 119.

¹¹⁷ Y. Öztuna, *a.g.e.*, C. I, s. 847; Panipat Savaşı'nın ayrıntıları ve bu savaşta fillerin ateşli silahlar karşısında düştüğü durum için ayrıca bkz. Emre Yürük, “Gelişen Teknoloji, Değişen Savaş: Babür Şah'ın Hindistan'daki Savaşlarında Ateşli Silahların Rolü”, *History Studies*, 10/5 (August 2018), s. 275-278.

¹¹⁸ Bilal Koç, “Türk Ordusunda Muharip Unsur Olarak Fil'in Kullanımı: Alt Kıta Örneği”, *Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi I. Genç Akademisyenler Sempozyumu* (Bildiriler 6-7 Kasım 2013), Ankara 2014, s. 52.

¹¹⁹ Ekber sefere çıktığında ordusu yaklaşık 100.000 asker, - 50.000 süvari, 500 savaş fili, 12.000 tüfekçi ve 35.000 piyade - ve ordunun peşine takılan sivillerden oluşurdu. Bkz. Christon I. Archer, John R. Ferris, Holger H. Herwig ve Timothy H. E. Travers, *Dünya Savaş Tarihi*, (çev. Cem Demirkıran), Tüzm zamanlar Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 176.

¹²⁰ Nürü'd-Dîn Cihangîr Şâh, *Târîh-i Selîm Şâh*, (çev. Nevres-i Kadîm, haz. Fahri Unan), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 98.

¹²¹ Muhammed Kâsım Hindûşâh Esterâbâdî, *Târîh-i Firişte*, C. II, s. 183.

¹²² Muhammed Kâsım Hindûşâh Esterâbâdî, *Târîh-i Firişte*, C. II, s. 226.

¹²³ C. I. Archer ve diğ., *a.g.e.*, s. 177.

¹²⁴ B. Ögel, *a.g.e.*, s. 61, 163, 242.

betimlemektedir: “... Hindistan (Babürlü) elçisinin yanında, çok garip şekilli ve özellikle, savaş için kullanılan, çeşitli müzik aletleri de bulunuyordu. Özellikle bazı nakkareler (naccheras), o kadar büyük boyda yapılmışlardı ki, bunların bir çiftini bir fil, ancak taşıyabiliyordu. Bir Hintli (nakkareci), filin üzerindeki nakkareler arasından bacalarını uzatıyor ve nakkareleri iki eliyle çalıyordu. Çok güçlü bir ses vermek için, önce birine; sonra da diğer nakkareye vuruyordu. Bu gerçekten çok büyük davulların, ne büyüklükte olduklarını ve nasıl göründüklerini, sizin hayalinize bırakıyorum...”¹²⁵

Babürlü ordusunda filler üzerinde kösler dışında zil, tunç ve priçten yapılan boru (*borı*, *burgu*, *borgay*, *nay-i Türki*), boynu eğri boru (*nay-i tarki*), boynuzdan yapılan boru (*nefir*) gibi diğer mehter sazları da çalınmıştır. Devrin minyatürlerinde fil mehterleri bu sazlar ile resmedilmiştir.¹²⁶ Mehterin tamamlayıcı unsuru ise sancaklardır. Babürlüler seferler esnasında filler üzerine normal sancaklar ile birlikte devasa sancaklar ve devasa tuğlar da yerleştirmişlerdir.¹²⁷

Görsel 31: Babürlüler Devri Mehterinde Fil Sirtında Büyük Sancak ve Fil Kösleri (Sol Taraf: Babürlü, yaklaşık 1840 yılı, Victoria and Albert Museum; Sağ Taraf: Ekbernâme el yazmasından, yaklaşık 1590 yılı, National Gallery of Victoria Felton Bequest). Kaynak: “One of six figures from the Mughal emperor’s ceremonial procession on the occasion of the Id”, <http://collections.vam.ac.uk/item/O16832/one-of-six-figures-from-gouache-khan-mazhar-ali/> (12.12.2021); “Mughal Painting Under Akbar: The Melbourne Hamza-Nama And Akbar-Nama Paintings”, <https://www.ngv.vic.gov.au/essay/mughal-painting-under-akbar-the-melbourne-hamza-nama-and-akbar-nama-paintings/> (12.12.2021).

Babürlüler ateşli silahların gelişimi ile filleri ve develeri de gelişen teknolojiye adapte etmişlerdir. Filler üzerine top (*gajnal/hathnal*) yerleştirip, bu hayvanların üzerinden ateşlemeye başlamışlardır. Ekber devrinde kullanılan *gajnal*, fil sırtındaki sanduka veya

¹²⁵ B. Ögel, *a.g.e.*, s. 243.

¹²⁶ Babürlü ordusundaki fil mehteri sazları hakkında daha detaylı bilgi almak için ve ilgili minyatür örneklerini görmek için bkz. Umut Kansoy, “Fil Binit Takımları II (Âin-i Ekberî’de Yer Almayan Savaş Fili Binit Takımları)”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 54, s. 120-123.

¹²⁷ Babürlü ordusu mehterinde fil sırtında taşınan büyük sancaklar ve tuğlar için bkz. Umut Kansoy, “Âin-i Ekberî’ye göre Savaş Fillerinin Binit Takımları”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 51 (Aralık 2020), s. 33-35.

platform üzerine sabitlenmiş hafif bir top veya büyük kalibreli bir tüfekti. *Gajnal* adlı silahın Ekber tarafından icat edildiği *Âîn-i Ekberî*'de şu şekilde açıklanmaktadır: “O yine, tek bir fil tarafından kolayca taşınabilen başka bir tür silah yaptı; bu silah *gajnal* adını aldı.”¹²⁸

“Gaj” (fil) ve “nal” (tüp/silah namlusu) adlarından teşkil edilen bu bileşik ad “fil namlusu” anlamına gelmektedir. Bir fil, bir veya iki *gajnal*¹²⁹ ve iki savaşçı taşımaktaydı. William Irvine bu silahın fil sırtından ateşlendiği sonucuna vardığını fakat bir ihtimal fillerin sadece silahları taşıdıklarını ve topların fillerin sırtından indirildikten sonra yerde ateşlendiklerini belirtmektedir. Ayrıca filleri böyle bir amaç için kullanma pratiğinin izlerine daha sonraki saltanatlarda nadiren rastladığını kaydetmektedir. Mil üzerinde dönen fil topları *zenbûrek*, *şaturnal* ve *şahin* adları ile de bilinmekte ve deve veya fil sırtında kullanılabilmekteydi. Söz konusu topların develer yere çöktürüldükten ve ayakları bağlandıktan sonra deve sırtından ateşlendikleri bilinmektedir.¹³⁰

---

¹²⁸ Abul-Fazl-i-‘Allâmî, *The Âîn-i-Akbarî*, (çev. H. Blochmann), The Asiatic Society of Bengal, Calcutta 1873, C. I, s. 112-113.

¹²⁹ Jos Gommans, *Mughal Warfare: Indian Frontiers and High Roads to Empire, 1500–1700*, Routledge, London and New York 2002, s. 125.

¹³⁰ Konstantin S. Nossov, (text) ve P. Dennis (illustrated), *War Elephants*, Osprey Publishing, Great Britain 2008, s. 14; Villiam Irvine, *The Army of Indian Moghuls*, Luzac & Co, London 1903, s. 135-136; Brigadier R.C. Butalia, *The Evolution of the Artillery in India*, Allied Publishers Limited, New Delhi 1998, s. 52; Yavuz Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, III, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1987, s. 16-17; Umut Kansoy, “Savaş Fillerinin ve Mürettebâtının Silâhları”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7/1 (İlkbahar 2020), s. 422-423; Ayrıca şu video ve siteye de bakılabilir: “War elephant on the battlefield”, <https://www.youtube.com/watch?v=GfSXIs-Hgy4> (7.10.2021); “Indian (Mughal) matchlock swivel cannon (zamburak, shaturnal, shahin)”, <http://www.vikingsword.com/vb/showpost.php?p=201544&postcount=5> (8.10.2021); “The Camel and Heavy Weapons”, <http://www.vikingsword.com/vb/showthread.php?t=21529> (19.11.2021).

Görsel 32: Fil Tahtrevânı ve Deve Eyeri Üzerine Monte Edilmiş Top Tipi Gajnal/Zenbûrek (Soldaki: Tayland, Phra Nakhon Si Ayutthaya Şehri, Chandrakasem Sarayı Müzesi'nde sergilenmektedir; Ortadaki: Bir Tayland film sahnesi; Sağdaki Deve Zenbureki. Not: Fil topu kullanımına dair Babürlü minyatürüne tesadüf etmemekle birlikte zenburek kullanan deve minyatürlerine rastladık). Kaynak: “Chandrakasem Müzesi Phra Nakhon Si Ayutthaya Eyaleti”, <https://www.bloggang.com/m/viewdiary.php?id=athena-th&month=05-2015&date=08&group=18&gblog=47> (5.09.2021); “# Ayutthaya Gezisi # Müze #Ph Phraya Boran Ratchanarin”, https://www.youtube.com/watch?v=vdA_cnBC43s (5.09.2021); “Fil Tahtrevânına Monte Edilmiş Ganjal Yandan Görünüş”: <http://www.vikingsword.com/vb/showthread.php?t=24489&page=2> (5.09.2021); “A camel with rider and gun”, <https://www.planetfigure.com/threads/a-camel-with-rider-and-gun.154130/> (8.10.2021).

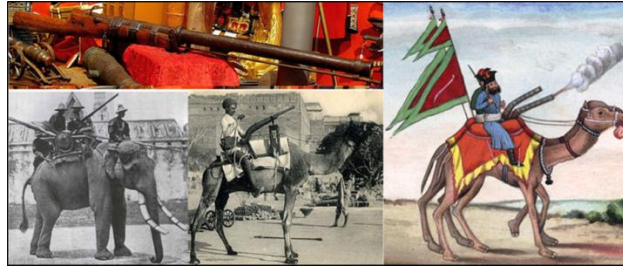
En büyüğü beyzbol topu büyüklüğünde mermi atışı yapan *gajnal* adlı fil toplarının her biri, tek bir yetenekli kişi tarafından kullanılabilirdi. Gerçek savaş topunun büyüklüğünden ve gücünden yoksun olsalar da üretilmeleri daha ucuzdu ve çok sayıda ateşlenebilirlerdi. Deve topçularından oluşan bir birlik, savaş alanında hızla hareket etme ve gerektiğinde yüksek hacimli cezalandırma ateşi yapabilme yeteneğine sahipti.¹³¹

Gajnal adı verilen bu silahların tüfek şeklinde olanları *jingal*¹³² adı ile de bilinmekteydi. Bu silahlar, tüfeğin üç katı genişliğinde bir namluya ve 1 inç (2,54 cm) büyüklüğünde giriş deliğine sahipti. *Jingal* adlı bu tüfeklerin toplam uzunluğu 62 inç (1,5748 metre), namlu uzunluğu 41.25 inç (104,775 cm) ve dış namlu genişliği 2 inç (5,08 cm) idi.¹³³

¹³¹ Andrew de la Garza, *The Mughal Empire at War: Babur, Akbar and the Indian military revolution*, 1500–1605, Routledge, New York 2016, s. 77.

¹³² “Chinese “Jingal” Wall Gun”, <https://www.forgottenweapons.com/rifles/chinese-jingal-wall-gun/> (27.11.2021).

¹³³ “Indian (Mughal) matchlock swivel cannon (zamburak, shaturnal, shahin)”, <http://www.vikingsword.com/vb/showpost.php?p=201544&postcount=5> (25.07.2019).

Görsel 33: *Fil ve Deve Sırtına Sabitlenen Tüfek Tipi Gajnal/Jingal (Üstteki: Gajnal/Jingal; Soldaki: 1866'da Jingal taşıyan bir Siyam savaş fili; Ortadaki: Hindistan, Jaipur'da Jingalli bir deve; Soldaki: Sir Thomas Theophilus Metcalfe tarafından 1843'te toplanan Reminiscences of Imperial Delhi/The Delhi Book adlı resim albümü, Hindistan'da Zemburek veya Deve Topçuları). Kaynak: "Indian (Mughal) matchlock swivel cannon (zamburak, shaturnal, shahin)", <http://www.vikingsword.com/vb/showpost.php?p=201544&postcount=5> (8.10.2021); "A camel with rider and gun", <https://www.planetfigure.com/threads/a-camel-with-rider-and-gun.154130/> (8.10.2021); "A Siamese war elephant in 1866. The Siamese Army was utilising war elephants armed with jingals up until the Franco-Siamese War of 1893", <https://imgur.com/r/HistoryPorn/H4PgTcV> (27.11.2021); "Behind the Rocket Cat: Animals in Warfare from Hannibal to World War One", <http://theappendix.net/posts/2014/03/behind-the-rocket-cat-animals-in-warfare-from-ancient-india-to-world-war-one> (27.11.2021); "Imperial Delhi Camel Artillery Man", https://en.wikipedia.org/wiki/File:Reminiscences_of_Imperial_Delhi_Camel_Artillery_Man.PNG (27.11.2021).*

Ekber, fil tahtirevanına yerleştirttiği hafif topları sandallar üzerinde de kullanmıştır. Hatta devrin piyadelerinin bu hafif topları bir çeşit ayaklık üzerine yerleştirerek kuşatma savaşlarında kullandıkları aşağıda bazı kısımları sunulan bir *Ekbernâme* minyatüründe görülmektedir. Sağ orta tarafta sunulan pişmiş toprak heykelcikte fil üzerine savaş topu tutan bir savaşçı binmiştir. Hint müzelerinde sergilenen XIX. yüzyıla tarihli bazı satranç taşlarında filler, iki yanlarında birer top taşımaktadırlar.

Görsel 34: *Piyadeler Tarafından Ayaklık Üzerinde Kullanılan, Sandal Üzerine Monte Edilen ve Fil Sırtında Kullanılan Toplar (Minyatür: Victoria and Albert Museum; Toprak Oyuncak: Jodhpur, Rajasthan, Indian Museum, Kolkata). Kaynak: "Ali Quli Khan", <http://collections.vam.ac.uk/item/O9299/ali-quli-khan-painting-kanha/> (27.11.2021); "Earthen toy (Elephant Rider Warrior)", http://museumsofindia.gov.in/repository/record/im_kol-7212AC-14077 (27.11.2021).*

Babürlü hükümdarlarından Şah Cihan (1627-1658) ve Evrengzîb (1658-1707) devirlerinde fil ve deve topları ile tüfeklerinin kullanımına dair şu tarihi olaylara

rastlanılmaktadır: Şah Cihan, 1652 yılında büyük bir orduyla Kandahar, Büst ve Zemindaver kalelerini ele geçirmek için görevlendirdiği Şehzade Evrengzîb ve Sadullah Han'ın ordusuna 8 ağır top, 20 hafif top, 30 *şaturnal* (deve tüfeği) ve *hathnal* (fil topları)¹³⁴ taşıyan yirmi fil dahil etmiştir.¹³⁵ Şah Cihan tarafından 1653'de Kandahar'ı geri almak üzere gönderilen Şehzade Dara Şikuh'un topçu birlikleri arasında 7 büyük top (top-i Havai), 70 orta top, 30 küçük top, 25 *gajnal* (fil topu), 100 *şaturnal* (deve tüfeği) bulunmaktaydı.¹³⁶ Şah Cihan döneminde meydana gelen söz konusu Kandahar Seferleri ve isyanlarında şu sistem kullanılmıştı: Develer *şaturnal* (camel gun: deve tüfekleri) ve *zembûrek* (swivel- guns: deve topları) taşıyordu ve fillerin sırtlarında *gajnal/hathnal* (fil topları) vardı. Her fil, iki parça *gajnal/hathnal* ve [muhtemelen biri fili süren ve diğeri topu ateşleyen] iki asker taşıyordu.¹³⁷ Evrengzîb (1658-1707), 1663'te Keşmir seferine (Bernier'in bildirdiğine göre) deve eyerine sabitlenen, iki tüfek büyüklüğündeki "küçük bir top" (small field) olan *zembûrek*¹³⁸ silahlarından 200 veya 300 tane götürmüştü.¹³⁹

Filler diğer hayvanların zorlandığı, yolda kalıp eşyaları taşıyamadığı yağmur ormanlarının balçık haline gelmiş topraklarında kolaylıkla çok ağır yükleri taşıyabilmekteydiler. Babürlüler devrinde ordu ağırlıklarını ve mehter takımını taşımak için özellikle küçük cins filler tercih edilirdi. Mesela Ekber devrinde mehter fillerin sırtında taşınmaktaydı. Cihângir Şâh (1605-1627) da küçük fillerini ordu ağırlıkları, mehter-hâne eshâbı ve diğer saltanat dairesi levazımının nakline tahsis etmişti.¹⁴⁰

Babür ordusunda son derece büyük toplar da fillerin yardımıyla nakledilirdi. Mesela Evrengzîb (1658-1707) ordusunun en gerisinden öküzler ve filler tarafından çekilen 70 ağır top gelirdi.¹⁴¹ 1719'da toplar o kadar büyüktü ki, Lord Şampiyon isimli bir tanesi 40 kiloluk gülle fırlatıyor ve çekilebilmesi için "dört büyük fil ve 1.400 öküz gerekiyordu."

¹³⁴ Filler geçmişte "hasti" ve "hastin" adları ile anılmaktaydı. Günümüz Hintçesinde "hâthî" olarak adlandırılmaktadırlar. Bkz. Sithalakshmi Kidambi ve Korhan Kaya, *Hindî-Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 320; Dolayısı ile hath (fil) - nal (namlu) adlarından oluşturulan *hathnal* adı, fil topu anlamına gelmektedir.

¹³⁵ Seema Khan, "Military Organisation Under Shahjahan", PhD Thesis, Aligarh (India) 2017, 16; Cihan Oruç, "Şah Cihan Dönemi Babürlü Devleti'nin Dış Politikası", Doktora Tezi, Sakarya 2019, s. 207.

¹³⁶ S. Khan, *a.g.t.*, s. 21, 153; C. Oruç, *a.g.t.*, s. 212.

¹³⁷ S. Khan, *a.g.t.*, s. 89.

¹³⁸ Şaturnal ve zembûrek adlarının birbirlerine karıştıkları, birbirlerinin yerine kullanılmakta oldukları görülmektedir. Hangisi tüfek hangisi top şeklindedir kesin değildir. Nitekim Seema Khan tarafından *gajnal*, *zembûrek* ve *şaturnal* adlı silahların üçü de "hafif top" (light cannon) sınıfı içinde tasnif edilmiştir. Bkz. S. Khan, *a.g.t.*, s. 159-160.

¹³⁹ J. Gommans, *a.g.e.*, s. 128.

¹⁴⁰ *Târîh-i Selîm Şâh*, s. 62.

¹⁴¹ C. I. Archer ve diğ., *a.g.e.*, s. 180.

Kale Açıcı adındaki, 50 kiloluk gülle atabilen diğer bir topu çekmek için ise 4 fil ve 1.700¹⁴² öküz gerekiyordu.¹⁴³ Filler özellikle yokuş, balçık vb. zor yerlerde arkadan ittirerek topları ön taraftan çekmekte olan öküzlere yardım etmekteydiler. Aşağıdaki minyatürde görüldüğü üzere ağır toplar diğer binitlerin aksine hem çekme hem de itme yeteneğine sahip olan filler tarafından arka taraftan ittirilmekteydi.

Görsel 35: Babürlüler Devrinde Fillerin İtiş Gücü Sayesinde Ağır Topların Taşınması (XVIII. yüzyıl ortaları, Hindistan, Kota, Ashmolean Museum, University of Oxford). Kaynak: “Elephants pushing cannons drawn by bullocks”, http://jameelcentre.ashmolean.org/collection/8/sort_by/date/sort_order/asc/per_page/25/offset/0/object/12424 (5.09.2021); “Elephants pushing cannons drawn by bullocks”, <http://jameelcentre.ashmolean.org/collection/921/object/12423> (5.09.2021).

Babürlü Muhammed Şah (1719-1748), 12 Şubat 1739’da İran hükümdarı Nadir Afşar ile yaptığı Karnal Savaşı’na 3.000 ejder ağızlı demir top ve 2.000 savaş fili getirmiş idi.¹⁴⁴ Muhtemelen söz konusu fillerin bir kısmı bu topları taşımak için kullanılmıştı. Muhammed Şah, filleri en ön safa yerleştirmişti. Nadir şah topçuları, bu fillere ateş etmeye başlayınca filler kendi ordularının üzerine kaçmaya başladılar. Fillerin üstlerine geldiğini gören Babürlü askerleri de peşi sıra kaçmaya başladılar. Sonuç olarak ateşli silahların kullanımı ve tabiyesinde (yerleştirilme/taktik) çağının gerisinde kalan ve ülkesi parçalanmaya yüz tutmuş olan Muhammed Şah, Nadir Şah’a bu savaşta yenildi. Muhammed Şah’ın Nadir Şah’a pîşkeş olarak verdiği değerli şeyler arasında 1.000 de fil bulunmaktaydı.¹⁴⁵ Karnal Savaşı’ndan sonra Babürlüler parçalanma ve yıkılma sürecine girdiler.

¹⁴² Bu sayı eserin tercümesinde 17.000 olarak yazılmış olsa da 40 kiloluk gülle atan topu taşıyan hayvan gücüyle kıyaslandığında öküz sayısı 1.700 olmalıdır, muhtemelen yazım hatası yapılmış olmalıdır.

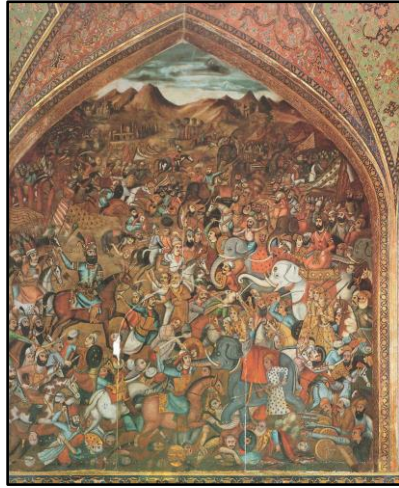
¹⁴³ C. I. Archer ve diğ., *a.g.e.*, s. 183; Umut Kansoy, “Savaş Hayvanı Olarak Fillerin Yetenekleri ve Kusurları”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 6, S. 3 (2019), s. 1485.

¹⁴⁴ Mîrzâ Mehdî Hân Esterâbâdî, *Cihângoşâ-yi Nâdirî*, (nşr. Seyyid Abdullah Ferhengî), Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahran hş. 1377, s. 320; Y. H. Bayur, *a.g.e.*, C. III. s. 3.

¹⁴⁵ Y. H. Bayur, *a.g.e.*, C. III, s. 17-19; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s. 157-158; Umut Kırca, “Nadir Şah Döneminde Afşarlıların Babürlüler ve Türkistan Hanlıkları ile İlişkileri (1736-1747)”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018, s. 58-60.

11. Afşar Hanedanı (1736-1804) Devrinde Savaş Fili Kullanımı

Nadir Şah, nakledildiğine göre Babürlü ordusundaki filleri alt etmek için Timur'un yanan develeri filler üzerine sürme taktiğini uygulamış ve böylece kaçan filler kendi ordularını ezmiştir.¹⁴⁶ Bizce bu husus en azından Nadir Şah devri için bir efsane olup Timurlu devri kayıtlarının tekrar edilmesinden başka bir şey değildir. Burada daha mantıklı olan açıklama Nadir Şah'ın Türkmen ordusundaki develer üzerine yerleştirilen zembürek toplarından yaklaşık bir kilo ağırlığında güllerle ateş edilmiş olmasıdır.¹⁴⁷ Nitekim aşağıda görüldüğü üzere Nadir Şah'ın zaferinin resmedildiği İsfahan'daki Çihil Sütun Sarayı duvar resminde develerin ateşe verildiği bir sahne bulunmamaktadır.

Görsel 36: Karnal Savaşı Duvar Resmi (İsfahan, Çihil Sütun Sarayı, 1800 yılı, Nakkaş Sadık El-Vad).

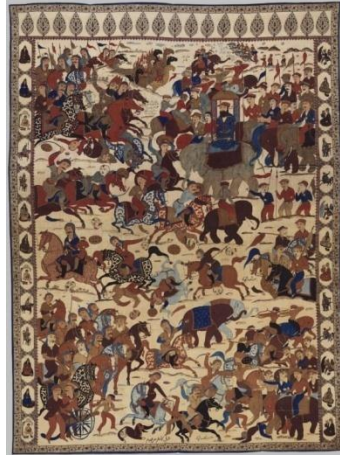
Kaynak: Arsalan Modarres, "Çaldıran Savaşı'nın 18. Yüzyıl Yorumu: Cihil Sütun Sarayı Kabul Salonundaki Duvar Resmi", Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014, s. 97.

İran'da devrin diğer bazı sanat eserlerinde yanan develerin filler üzerine sürülmesi sahnesi işlenmiştir. Örneğin aşağıdaki 1800-1900 yapımı "Kalemkari Tekstil" işinde en üstte yanan develer resmedilmiştir.

¹⁴⁶ Ədalət Tahirzadə, *Nadir Şah Əfşar*, Çıraq Neşriyat, Bakü 2005, s. 23; U. Kırca, *a.g.t.*, s. 59.

¹⁴⁷ Y. H. Bayur, *a.g.e.*, C. III, s. 16-17.

Görsel 37: Bir İran Halısı Üzerinde Karnal Savaşı (Kalemkari Tekstil, İran yapımı, Muhammed Şah'a karşı 1739 zaferi, 1800-1900, Victoria and Albert Museum). Kaynak: "Qalamkari Textile", <https://collections.vam.ac.uk/item/O1137506/hanging-unknown/qalamkari-textile-unknown/> (29.11.2021).

İran'daki Türk hanedanları zaman zaman savaş fillerine karşı savunma yapmak zorunda kalmışlardır. Kimi zaman da kendileri savaş fillerini ordularına dahil etmişlerdir. Polonya'lı Seyyah Judsz Tadeusz Krusinski,¹⁴⁸ 1721-1725 yılları arasında bulunduğu İran'da Afgan hükümdarı Mir Mahmut'un (1722-1725 tarihleri arasında İran hükümdarı)¹⁴⁹ saldırılarına tanık olmuş ve fillerin Afganlar tarafından Gülpend şehrini ele geçirmek için kullanılmasına şahit olmuştur. Krusinski, bu şehrin ele geçirilişini şöyle nakletmektedir: II. Şah Tahmasb (saltanatı 1721-1732), Feridun Han'a "Gülpend adlı şehre varıp, şehri güçlendirin" demiştir. Ordu orada kalıp, şehrin surlarını güçlendirmiş, hendekler kazılmış ve şehre bir saat mesafede topraktan hendek ve duvarlarla çevrili korunaklı bir hisar yapılmıştır. Afgan Han'ı Mir Mahmut, Gülpend şehrine vardığında şehrin etrafına derin hendekler kazılmış, hendeğin önüne ise sağlam bir duvar dikilmişti. Afganlar beraberlerinde getirdikleri duvar uçuran -alem taşıyan bir fil ile duvarı yıkıp, Gülpend'i ele geçirmişlerdir.¹⁵⁰

İran'da Nadir Şah tarafından kurulan Afşar Hanedanı (1736-1804) iktidara geldikten sonra Afganlara ve Babürlülere karşı kazanılan zaferler neticesinde bu hanedan 1.100 civarında savaş filine sahip olmuştur. Kısaca aktaracak olursak Nadir Şah, Mayıs 1738'de

¹⁴⁸ Judsz Tadeusz Krusinski'nin İran'a seyahati hakkında bkz. Judasz Tadeusz Krusinski, *İran Seyahatnamesi*, (çev. Nahide Şimşir), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 13-14.

¹⁴⁹ Mir Mahmut, Safevi ordularını yenerek, en son İran'ın başkenti İsfahan'ı da ele geçirerek, 1722 yılında şahlığını ilan etmiştir. 1722-1729 yılları arasında Afganlılar 7 yıl boyunca İsfahan'ı idare etmişler ve ülkenin (İran) kuzey ve batısına hakim olmuşlardır. Bkz. J. T. Krusinski, *İran Seyahatnamesi*, s. 13-14.

¹⁵⁰ Judasz Tadeusz Krusinski, *İran Seyahatnamesi*, s. 20-22; Judasz Tadeusz Krusinski, *Sefernâme-i Krusinski*, (çev. Abdülrezzak Donbeli, ed. Meryem Mir Ahmedî), İntişârât-ı Tûs, Tahran hş. 1363, s. 74.

Gazne ve Kabil'i ele geçirmek için harekete geçmiş bu iki şehri peş peşe fethetmiştir. Afşarlı ordusu, Afgan kuvvetlerine ait 100 fili kendi ihtiyaçları için himayelerine almıştır.¹⁵¹ Nadir Şah, Babürlü Muhammed Şah (1719-1748) ile 1739'da yaptığı Karnal Savaşı'nda galip gelince 1.000 fili pîşkeş olarak almıştır. Bu kadar çok filin alınmış olması askerî bir amaç taşıyor olmalıdır.

12. Kaçar Hanedanı (1796-1925) Devrinde Savaş Fili Kullanımı

İran'da Kaçar Hanedanı (1796-1925) döneminde filler ehemmiyetlerini yitirmişlerdir. Abdullah Mustevfi (öl. hş. 1329), hatıratında bu durumu şöyle dile getirmektedir: “Bundan önce saltanat atlarına ilave olarak Şahın filleri ve zürafaları da saltanat idarelerinden (büyûtât) sayılıyordu. Filhânedede, filin savaş gereçlerinden olduğu eski devirde müstakil bir “filbânbaşı” vardı. Fakat bu dönemde eski önemi kalmadı ve emir-i ahur'un emri altına verildi.”¹⁵²

Resim 38: Kaçar Devri'nde Ağa Lütf-Ali Sûretger'in Şehname Minyatürlerinde Savaş Filleri

Kaynak: “Qajar-era paintings by Aqa Lotfali Suratgar added to National Cultural Heritage list”,

<https://www.tehrantimes.com/news/454548/Qajar-era-paintings-by-Aqa-Lotfali-Suratgar-added-to-National> (30.09.2021).

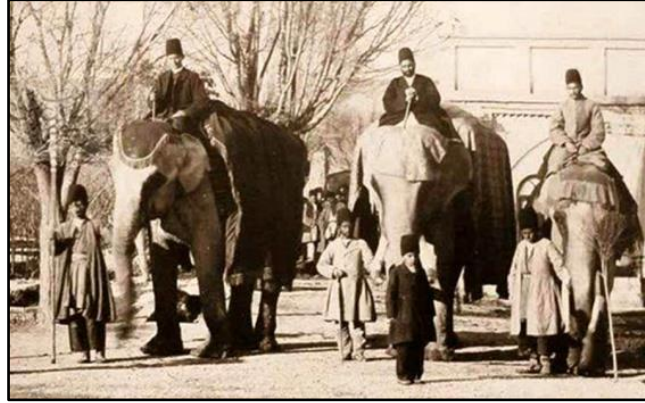
İran'da bulunan birkaç Nâdirî filhanesinden birisi olan Tahran Filhânesi yakın dönemde yıkılmıştır. Bu filhane Tahran'da Hayyam Caddesi'nde iki katlı bir bina idi. Tekye/tekke (kutsal Muharrem ayı boyunca yas yeri), avlu ve kervansaray (gezginler için bir han) olmak üzere üç bölümden oluşmaktaydı. Orada her zaman en az bir veya iki fil tutulur ve kraliyet etkinlikleri için kullanılırdı. Bu etkinliklerden birisinde Nasîreddin Şah'ın kızı İsmetü'd-devle (1855-1906), düğün günlerinde bir filin sırtında kocasının evine götürülmüştür.¹⁵³ Filbanbâşi,

¹⁵¹ U. Kırca, *a.g.t.*, s. 43-44.

¹⁵² Abdullah Mostevfi, *Şerh-i Zendegâni-ye Men*, İntişarat-ı Zuvâr, Tahran hş. 1384, C. I, s. 416.

¹⁵³ “Tehran's Qajar-Era Elephant House Damaged by Fire”, <https://kayhanlife.com/culture/heritage/tehrans-qajar-era-elephant-house-damaged-by-fire/> (30.09.2021).

Cuma günleri halkın seyretmesi için buradaki filleri dışarı çıkarmaktaydı. Bu yapı Kaçar Kralı Nassireddin Şah (1884-1896) döneminde de filhane olarak kullanılmıştır.¹⁵⁴

Görsel 39: Nassireddin Şah Kaçar Devri Filhanesi ve Filleri (Tahran, hş. 1295).

Kaynak: "Tehran's Qajar-Era Elephant House Damaged by Fire", <https://kayhanlife.com/culture/heritage/tehrans-qajar-era-elephant-house-damaged-by-fire/> (30.09.2021).

Görsel 40: Tahran'daki Nâdirî Filhanesinin İki Farklı Fotoğrafı (Tahran, hş. 1295).

Kaynak: "Tahran'daki tek filhâne yıkıldı", <http://www.ihrn.ir/cultural/Y/1391/M/7> (30.09.2021); "Tehran's Qajar-Era Elephant House Damaged by Fire", <https://kayhanlife.com/culture/heritage/tehrans-qajar-era-elephant-house-damaged-by-fire/> (30.09.2021).

Kaçar dönemine ait aşağıdaki 50 cm. çapındaki masa tablasında *Şehname*'den Zahhak'ın cezası sahnesini resmedilmiştir. Bununla birlikte tabladaki filler Kaçarlar devrinde ordu mehterinde fillerden istifade edilmiş olduğuna dair bir işaret olarak kabul edilebilir.¹⁵⁵

¹⁵⁴ "Tahran'daki tek filhâne yıkıldı", <http://www.ihrn.ir/cultural/Y/1391/M/7> (30.09.2021).

¹⁵⁵ Sunduğumuz "Kaçar devri masa tablası" üzerindeki tasvirlerin detaylı bir açıklaması için bkz. "Table Top", https://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=object;EPM;rm;Mus21;34;en&pageD=N&cp (26.01.2022).

Görsel 41: Kaçar Devri Masa Tablası Üzerinde Mehter Taşıyan Filler (Kaçar Hanedanı, İran, Geç XIX. yüyl, Sır altı boyama, çap 50 cm, The National Museum of Art of Romania, Bükreş). Kaynak: "Table Top", https://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=object;EPM;rm;Mus21;34;en&pageD=N&cp (26.01.2022).

Sonuç

Türk Ordularında fil kullanımı birkaç cüzi örnekten ibaret olmamıştır. İlk Çağ'da Akhun Devleti'nden XIX. yüzyılda Babür ve Kaçar hanedanları devrine kadar savaş filllerinden istifade edilmiştir. Türkler tarafından fil kullanımı ve savaşta fillerden nasıl istifade edilmesi gerektiği yönünde köklü bir gelenek ve kültür oluşturulmuştur. Savaş hayvanı olarak atlar kadar olmasa da fillere büyük bir önem verilmiştir. Önceleri ön saflarda fillere yer verilirken yakın dönemde ateşli silahların etkisiyle filler geri saflara çekilmişlerdir. Yine de nihai son darbe için fillerden istifadeye devam edilmiştir. Osmanlıda ise filler daha ziyade savaş teçhizatının taşınması, savaş esirlerinin idamı ve mehter hizmeti için kullanılmıştır. Hindistan ve yakın coğrafyalarda hüküm süren Türk devletleri fillerden daha fazla istifade etmişlerdir. Babürlüler fil tahtirevanlarına monte edilebilen küçük toplar ve çok büyük kalibreli tüfekler takarak savaş fillerini Yeni Çağ ve Yakın Çağ'ın şartlarına adapte etmişlerdir. Sonuç olarak Türkler gittikleri coğrafyaların kültürlerine ve savaş teknolojilerine tam bir uyum sağlamışlardır. Hatta mevcut teknolojileri çok daha iler götürmüşlerdir. Söz konusu uyum yeteneği ve gelişime açık olma istidadı yabancı coğrafyalarda geniş alanlara egemen olmayı sağlayan çok önemli bir haslet olmuştur.

Türk ordularında fil kullanımı, Türk sanatında ve Türk milletinin yakın ilişkiler içerisinde oldukları bazı milletlerin sanat eserlerinde konu olarak işlenmiştir. Türklere ait freskler, rölyefler, yazma minyatürleri, lahitler, taş ve porselenden yapılmış heykeller ve biblolar, gölge oyunu figürleri, halılar, porselen ve metalden yapılmış çeşitli kaplar, bir masa tablası ile çekiç başı gibi aletlerde savaş filleri ve fillerin yer aldığı görülmektedir. Ayrıca filhane gibi mimari eserler yapılmış ve Gazneli, Selçuklu ve Afşar Hanedanı örneklerinde görüldüğü üzere saraylar filli fresk ve rölyefler ile dekore edilmiştir. Ayrıca Osmanlıda 43. ve 79. yeniçeri ortalarının sancaklarında fil resmi bulunmaktadır.

Makalemizde sadece *Kadı Burhaneddin Divânı*'nından içinde fil geçen bazı beyitleri sunduk. Bununla birlikte çeşitli Türk devletleri devrinde yazılan nazım türündeki eserlerde işlenen temalardan birisi de filler olmuştur. Çalışmada sunduğumuz Osmanlı fil zırhı örneğinde de görüldüğü üzere kaliteli ve sanat eseri kıymetinde fil zırhları üretilmiştir. Günümüze ulaşan minyatürlerden anlaşıldığı kadarı ile diğer fil örtüleri, süsleri ve binit takımları da son derece sanatlı bir şekilde üretilmiştir. Asya'da Soğdlular ile bağlantılı saray

freskleri (Varhaşa Sarayı duvar freski)¹⁵⁶ ve lahit rölyeflerinde Türkler tarafından fil kullanıldığı resmedilmiştir. Avrupa’da Rum (Bizanslı), Avusturyalı, İtalyan ve Flaman ressamlar farklı yüzyıl ve zaman dilimlerinde Türklerin savaş fili kullandıklarını tasvir eden yazma resmi, tablo ve gravür türünde eserler meydana getirmişlerdir. Böylece Asya ve Avrupa’da Türklerin yakın temasta bulunduğu milletlerin sanatlarında Türklerin fil ve savaş fili kullandıkları belgelenmiştir.

---

¹⁵⁶ Göktürk Devleti devrine denk gelen ve bu devletle yakından bağlantılı olan Varhaşa Sarayı ve freskleri bu çalışmada sunulmadı. Varhaşa Sarayı fresklerindeki filleri görmek ve daha geniş malumat edinmek için bkz. Halil Yabalak, *Afrasyab Duvar Resimlerinin İkonografik Çözümlemesi*, Sanatta Yeterlik Tezi, Antalya 2019, s. 104-106; Gözde Sazak, “Varahşa Sarayı Duvar Resimleri”, *Tarih Dergisi*, S. 57 (2013 / 1), İstanbul 2013, s. 11-15; Emel Esin, “Türk Ul-Acem”lerin Eseri Samarrada Cavsak Ul-Hakanî’nin Duvar Resimleri”, *Sanat Tarihi Yıllığı 5* (Ayrı basım), İstanbul 1973, s. 311, 311’de 11. dipnot; Judith A. Lerner, “Believers, Proselytizers, & Translators (Religion among the Sogdians)”, <https://sogdians.si.edu/believers-proselytizers-translators/>; Julie Bellemare ve Judith A. Lerner, “The Sogdians At Home Art and Material Culture”, <https://sogdians.si.edu/the-sogdians-at-home/>; Sazak, “Bir Göktürk Sarayı – Varahşa Sarayı Duvar Resimleri”, <https://www.altayli.net/varahsa-sarayi-duvar-resimleri.html> (10.10.2022).

Kaynaklar

- ABDULLAH MOSTEVFÎ, *Şerh-i Zendegâni-ye Men*, I, İntişarat-ı Zuvâr, Tahran hş. 1384, 5. Baskı.
- AFANASİY NİKİTİN, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, (çev. Serkan Acar), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- ALÂEDDİN ATA MELİK BİN BAHAEDDİN MUHAMMED BİN CUVEYNÎ, *Tarih-i Cihangoşâ-yi Cuveynî*, I, nşr. Muhammed Kazvînî, Donya-yi Kitâb, Tahran hş. 1385, 4. Baskı.
- AZİZ B. ERDEŞİR-İ ESTERÂBADÎ, *Bezm u Rezm*, (çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*, (haz. Mustafa Uyar, (çev. Ankhbayar Danuu), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.
- EBÛ ABDULLAH MUHAMMED İBN BATTÛTA TANCÎ, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I-II, (çev. inceleme ve notlar A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, 4. Baskı.
- EBU AMR MÎNHACEDDİN OSMAN BİN SİRACEDDİN EL-CÛZCÂNÎ, *Tabakât-ı Nâsrî*, (nşr. Captain W. Nassau Lees, LL.D., Mawlawis Khadim Hosain, 'Abd Al-Hai), The College Press, Calcutta 1864.
- EBU'L-FAZL-I 'ÂLLÂMÎ, *Âîn-i Ekberî*, I, ed. H. Blochmann M. A., The Asiatic Society of Bengal in The Bibliotheca İndica, Calcuta 1872 (Reprint 1993).
- _____, *The Âîn-i-Akbarî*, I, (çev. H. Blochmann M. A.), The Asiatic Society of Bengal, Calcutta 1873.
- EBU'L-FAZL MUHAMMED BİN HÜSEYİN BEYHAKÎ, *Tarih-i Beyhakî*, I-III, (nşr. Halil Hatîb Rehber), İntişârât-ı Mehtâb, Tahran hş. 1384, 4. Baskı.
- GÛLBEDEN, *Hümayunnâme*, (çev. Abdürrab Yelgar), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, 2. Baskı.
- İBN ARABŞÂH, *Zendegâni-yi şegeft-âver-i Timûr (Acaib el-Makdûr fî Nevaib Timur)*, (trc. Muhammed-Ali Necâtî), İntişârât-ı Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1977.
- İBN KEMAL, *Tevarih-i Al-i Osman VIII. Defter (Transkripsiyon)*, haz. Ahmet Uğur, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.
- İBNÛL ESİR CEZRÎ, *Târîh-i Kâmil-i Bozorg-i İslâm ve İrân*, XXIV, XXXII, (çev. Abbâs Halîlî, Ebu'l Kâsım Hâlet), Müesese-i Matbuât-ı İlmî, Tahran hş. 1371.
- İOANNİS SKİLİCİS, *Sinopsis Historiarum (Codex Græcus Matritensis Ioannis Skylitzes)*, incipiens A Nicephori Imperatoris a Genicis obitu ad Isacii Comneni imperium conscripta, A Joanne Scylitze Curopalata v Magno Drungario Vigiliae, BNE (Biblioteca Nacional de España) MSS Graecus Vitr. 26-2 Codex Græcus Matritensis Ioannis Skylitzes.
- İSÂMÎ, *Futuh-us-Salatin (The Shahnama of Medieval India of İsâmî)*, nşr. A. Mahdi Husain, Agra 1938.
- JOHANNES SCHİLTBERGER, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, İletişim Yayınevi, İstanbul 1995.

- KADI BURHANEDDİN, *Kadı Burhaneddin Divanı*, <https://archive.org/details/KadBurhaneddinDivan/page/n7/mode/2up> (15.11.2022).
- KALHANA, *Kalhana's Râjataranginî, A Chronicle of the Kings of Kasmîr*, I, (çev., notlandıran M. A. Stain), Archibald Constable And Company Ltd., Westminster 1900.
- KRUSİNSKİ, J. T., *İran Seyahatnamesi*, (çev. Nahide Şimşir), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2013.
- _____, *Sefernâme-i Krusinskî*, (çev. Abdülrezzak Donbelî, ed. Meryem Mir Ahmedî), İntişârât-ı Tûs, Tahran hş. 1363, Çap-ı Evvel.
- MÎRZÂ MEHDÎ HÂN ESTERÂBÂDÎ, *Cihangoşâ-yi Nâdirî*, (nşr. Seyyid Abdullah Ferhengî), Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahran hş. 1377.
- MUHAMMED B. ABDULCEBBAR EL-UTBÎ, *Tercüme-i Tarih-i Yemîni*, (çev. Ebu'l Eşref Nâsîh Cerfâdkânî, nşr. Ca'fer Şiâr), Tahran hş. 1374, 3. Baskı.
- MUHAMMED KÂSİM HİNDÜŞÂH ESTERÂBÂDÎ, *Târîh-i Firişte*, I-II, nşr. Muhammed Rezâ Nasîrî, Encümen-i Âsâr-ı Mefâhir-i Ferhengî, Tahran hş. 1387/2009, hş. 1388/2010.
- NİMZÂMÜDDİN ŞÂMÎ, *Zafernâme-i Tarih-i Fütuhât-ı Tîmûr Gurgânî*, (nşr. Penâhî Semnânî), Sazmân-ı Neşr-i Kitâb İntişârât-ı Bamdâd, Tahran hş. 1363.
- _____, *Zafernâme*, (çev. Necati Lugal), 2. Baskı. T.T.K, Ankara 1987.
- NÛRÛ'D-DÎN CİHANGÎR ŞÂH, *Târîh-i Selîm Şâh*, (çev. Nevres-i Kadîm, haz. Fahri Unan), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- REŞİDEDDİN FAZLULLAH HEMEDÂNÎ, *Câmiüttevârih, Târîh-i Âl-i Selçuk*, (nşr. Muhammed Ruşen), İntişârât-ı Mirâs-ı Mektûb, Tahran hş. 1386.
- RUY GONZALES DE CLAVİJO, *Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1975.
- Süleymannâme*, Topkapı Saray Müzesi, Bayan Hazine 1517.
- ŞEMS SİRÂC AFÎF, *Tarih-i Fîruzşâhî*, (nşr. Vilâyet Hüseyin), İntişârât-ı Esâtîr, Tahran hş. 1385.
- ŞEREFEDDİN 'ALİ YEZDÎ, *Zafernâme*, I-II, (nşr. Seyyid Said Mir Muhammed Sâdık, Abdülhüseyin Nevâî), Tahran hş.1389.
- TÂCEDDİN HASAN NİZÂMÎ, *Tâcü'l-Me'âsir*, (ed. Syed Amir Hasan Abidi), Persian Research Centre Office of the Cultural Counsellor Embassy of the İslamic Republic of Iran, New Delhi hş. 1387 / 2008.
- TÂCEDDİN ES-SÛBKÎ, *Mu'idü'n-Ni'am (Makam ve Meslek Ahlâkı)*, (haz. Harun Yılmaz, Muhammed Enes Midilli, ed. Halit Özkan), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2019.
- ZİYÂEDDİN BERENÎ, *Târîh-i Fîruzşâhî*, nşr. Seyyid Ahmed Hân, Osnabrück 1981.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

- ALİ, A., “Mighty to the End: Utilizing Military Models to Study the Structure, Composition”, and Effectiveness of the Mamlūk Army”, PhD thesis, Toronto 2017, https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/80978/2/Ali_Adam_201711_PhD_the_sis.pdf
- ATEŞ, P. A., “Geleneksel Türk Gösteri Sanatlarındaki Sirk Öğelerinin Çağdaş Tiyatro Oyuncululuğunda Kullanımı ve Bir Uygulama: Güngör Dilmen’in “Deli Dumrul” Oyunu”, Sanatta Yeterlik Tezi, Eskişehir 2014.
- ARCHER, C. I., FERRİS, J. R., HERWİG, H. H. ve TRAVERS, T. H. E., *Dünya Savaş Tarihi*, (çev. Cem Demirkıran), Tüzm zamanlar Yayıncılık, İstanbul 2006.
- ARPACIOĞLU, S. H., “Timur Devri Baysungur Dönemi Minyatürlerinde Tasarım Çözümlenmeleri”, Sanatta Yeterlilik Tezi, İstanbul 2019.
- ATIL, E., *Fiftieth Anniversary Exhibition III. Ceramics From The World Of Islam*, Smithsonian Institution, Washington 1973.
- BAYUR, Y. H., *Hindistan Tarihi*, I-III, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.
- BEHRENS-ABOUSEİF, D., “The elephant in the ceremonial and artistic culture of medieval Egypt”, s. 1-11, <http://www.geocities.ws/theelephantreader/behrensabouseif.pdf> (3.12.2021).
- BELGE, M., *Osmanlıda Kurumlar ve Kültür*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008.
- BOMBACI, A., “Summary report on the Italian Archaeological Mission in Afghanistan. Introduction to the Excavations at Ghazni”, *East and West*, Vol. 10, No. 1/2 (March-June 1959), pp. 3-22.
- BUTALIA, B. R.C., *The Evolution of the Artillery in India*, Allied Publishers Limited, New Delhi 1998.
- CENGİZ, E., “Timur’un Suriye Seferi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 26 (Sonbahar 2020), s. 635-659.
- CHASE, K., *1700’e kadar Ateşli Silahlar Tarihi*, (çev. Füsün Tayanç, Tunç Tayanç), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.
- ÇETİN, A., *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilat*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2007.
- ÇETİN, H., *Timur’un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012.
- DEĞİRMENCİ, T., “Resmedilen Siyaset: II. Osman Devri (1618-1622) Resimli Elyazmalarında Değişen İktidar Sembolleri”, Doktora Tezi, Ankara 2007.
- DUMAN, A., “Kantarat-ü Çarhiyân: Karahanlılar ve Gazenliler Arasında Horasan Bölgesinin Kaderini Belirleyen Savaş”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 12/1 (2013), s. 99-104.
- ERDAL, O., “Selçuklu Silisli Seramik Biblo Geleneğinin Sanatsal Tasarım Açısından Değerlendirilmesi”, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2017.
- ERDOĞAN İŞKORKUTAN, S., “1720 Şenliği’nde Yemek Üzerinden İfade Edilen Sosyal Hiyerarşileri Anlamak”, *Osmanlı Araştırmaları*, Yıl 2017, C. 50, S. 50, s. 117-152.

- ESİN, E., “Türk Ul-Acem”lerin Eseri Samarrada Cavsak Ul-Hakanî'nin Duvar Resimleri”, *Sanat Tarihi Yıllığı 5* (Ayırbaşım), İstanbul 1973.
- GALLIN, P., *Mamluk Art Objects In Their Archtecturaal Context*, Electronic Thesis of Master of Arts, 2017, [https://dlib.bc.edu/islandora/object/bc-ir:107566\(28.12.2021\)](https://dlib.bc.edu/islandora/object/bc-ir:107566(28.12.2021)).
- GARZA, A. de la, *The Mughal Empire at War: Babur, Akbar and the Indian military revolution, 1500–1605*, Routledge, New York 2016.
- GOMMANS, J., *Mughal Warfare: Indian Frontiers and High Roads to Empire, 1500–1700*, Routledge, London and New York 2002.
- GÖKSU, E., *Türk Kültüründe Silah*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008.
- GÜRAN, M. A. ve ABALI, A. Z., “Melchior Lorichs'in İstanbul Panoramasındaki Osmanlı Kimdir?”, *Bellekten*, LXXV, S. 273 (Ağustos 2011), s. 361-372.
- GÜRBÜZ, M., “*Harizmsâhlar'da Devlet Teşkilatı, Ekonomik ve Kültürel Hayat*”, Doktora Tezi, İstanbul 2005.
- GÜCÜ, R., “*Clavijo'nun Kadix'ten Semerkand'a Seyahati ve Timur Tarihi*”, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1966.
- GÜLEN, S., *Bilinmeyen Yönleriyle Topkapı Sarayı*, ed. Ahmet Özdemir, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012.
- HOLOD, R., “The Freer Gallery's Siege Scene Plate”, *Ars Orientalis* 42, the United States of America 2013, pp.195-219.
- HUMAR, K. C., “*Timurlu Devletinde Elçilik Müessesesi ve Haber Alma Teşkilatı*”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2020.
- HUSEYİN NEVÂ'Î, A., *Esnâd ve Mekâtibât-ı Târîhî-ye Îrân Ez Tîmûr tâ Şâh İsmâîl*, 3. Baskı, Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran hş. 1370/1991.
- IRVİNE, V., *The Army of Indian Moghuls*, Luzac & Co, London 1903.
- İBADİ, M. Q., “*Dandanakan Savaşı ve Tarihteki Önemi*”, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011.
- KÂLÎ, F. M. ve MASUMÎ, M., “Fîl der Dovre-yi Selâtîn-i Dehlî: Ehemmiyet ve Kârkerdhâ”, *Târîh ve Temeddün-i İslâmî*, 9/2, Seri S. 18 (Pâyîz ve Zemistân hş. 1392/Kış 2013), s. 109-121, https://jhcin.srbiau.ac.ir/article_3226.html (5.09.2021).
- KANSOY, U., “*Delhi Türk Sultanlığı'nda Ordu (1206-1414)*”, Doktora Tezi, İstanbul 2018.
- _____, “Savaş Hayvanı Olarak Fillerin Yetenekleri ve Kusurları”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6/3 (2019), s. 1475-1513.
- _____, “Savaş Fillerinin ve Mürettebâtının Silâhları”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7/1 (İlkbahar 2020), s. 405-451.
- _____, “Âîn-i Ekberî'ye Göre Savaş Fillerinin Binit Takımları”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 51 (Aralık 2020), s. 1-46.
- _____, “Fîl Binit Takımları II (Âîn-i Ekberî'de Yer Almayan Savaş Fîli Binit Takımları)”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 54, s. 77-148.
- KARADENİZ, Y., *İran Tarihi (1700-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.
- KHAN, S., “*Military Organisation Under Shahjahan*”, PhD thesis, Aligarh (India) 2017.

- KILINÇ, E., “*Yukarı Fırat Havzası Beyi Emîr Taharten*”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017.
- KIRCA, U., “*Nadir Şah Döneminde Afşarlıların Babürlüler ve Türkistan Hanlıkları ile İlişkileri (1736-1747)*”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.
- KİDAMBI, S. ve KAYA, K., *Hindî-Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- KOÇ, B., “Türk Ordusunda Muharip Unsur Olarak Fil’in Kullanımı: Alt Kıta Örneği”, *Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi I. Genç Akademisyenler Sempozyumu (Bildiriler 6-7 Kasım 2013)*, Ankara 2014, s. 43-58.
- KONUĞU, E., *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Sevinç Matbası, Erzurum 1973.
- KORTEK, H., “*Delhi Sultanlarından Hallacîler (Alaeddin Muhammed-Şah Hallacı Devri)*”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994.
- KURBANOV, A., “*The Hephthalites: Archaeological And Historical Analysis*”, PhD thesis, Berlin 2010.
- MARSHAK, Boris I., “Türkler ve Soğdlular”, (çev. Alesker Aleskerov), *Türkler*, II, s. 170-178, <https://www.altayli.net/turkler-ve-soğdlular.html> (23.10.2021).
- MERÇİL, E., *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- MIZRAK, E. Ç., “*M.Ö. VII. Yüzyıldan M.S. VI. Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistandaki Bozkır Kavimleri*”, Doktora Tezi, İstanbul 2014.
- _____, *Bozkır Kavimleri (M.Ö. VII. Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan’daki Bozkırlılar)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.
- MİLWRİGH, M., “On The Date Of Paul Kahle’s Egyptian Shadow Puppets”, *Mukarnas*, C. XXVIII (2011), s. 43-68.
- MODARRES, A., “*Çaldıran Savaşı’nın 18. Yüzyıl Yorumu: Cihil Sütun Sarayı Kabul Salonundaki Duvar Resmi*”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014.
- MUHANNA, E., “Sultanın Yeni Kıyafetleri: 15. Yüzyılda Osmanlı-Memluk Hediye Alışverişi”, (çev. Ahmet Zahid Garip), ‘Memlükler Dönemi İlim Kültür ve Sanat Hayatı’, *Journal of Islamic Research*, III, Issue 2 (2019), s. 272-294.
- NATİF, M., “The Zafarnama [Book of Conquest] of Sultan Husayn Mirza”, s. 211-228, https://www.academia.edu/23289107/_The_Zafarnama_of_Sultan_Husayn_Mirza_ (29.11.2021).
- NECİPOĞLU, G., *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı (Mimari, Tören ve İktidar)*, (çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.
- NİCOLLE, D., “Three Iconography of a Military Elite: Military Figures on an Early Thirteenth-Century Candlestick (Part II)”, *Mamluk Studies Review*, XIX (2016), s. 193-299.
- NİCOLLE, D. (text) ve DENNİS P. (Illustrated), *Mamluk ‘Askari 1250–1517*, Osprey Publishing, Great Britain 2014.
- NOGGE, G., “Die Rolle der Elefanten in der Geschichte Afghanistans”, (çev. M. Daud Rafiqpoor), *Zeitschrift des Kölner Zoos*, 61/2 (2018), s. 87-93.
- NOSSOV, K. S. (text) ve DENNİS, P. (illustrated), *War Elephants*, Osprey Publishing, Great Britain 2008.

- NUHOĞLU, G., “*Beyhaki Tarihi’ne Göre Gazneliler’de Devlet Teşkilatı ve Kültür*”, Doktora Tezi, İstanbul 1995.
- NUTKU, Ö., *IV. Mehmet’in Edirne Şenliği (1675)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, 2 Basım.
- ÖGEL, B., *Türk Kültür Tarihine Giriş (Türklerde Devlet ve Ordu Mehteri: Hunlardan Osmanlılara)*, VIII., T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- ÖNAL, A., “2. Ünite - Büyük Buhran (1593-1623)”, *Osmanlı Tarihi (1566-1789)*, ed. Erhan Afyoncu, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2013.
- ORTAYLI, İ., *Mekânlar ve Olaylarıyla Topkapı Sarayı*, ed. Hasan Hayri Demirel, Salih Gülen, Kaynak Yayınları, İstanbul 2010.
- ORUÇ, C., “*Şah Cihan Dönemi Babürlü Devleti’nin Dış Politikası*”, Doktora Tezi, Sakarya 2019.
- Osmanlılar ve Memluklar; İslam Dünyasında İmparatorluk Diplomasisi ve Rekabet*, (çev. Zeynep Rona), Kitap Yayınevi, İstanbul 2016.
- ÖZTUNA, Y., *Devletler ve Hanedanlar İslâm Devletleri*, I, 3. Baskı, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2005,
- PALABIYIK, H., *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002.
- PİYADEOĞLU, C., “Gazneliler ve Büyük Selçuklular’da Filin Kullanılmasına Dair Bazı Tespitler”, *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri*, II, 11-13 Kasım 2014, s. 67-90.
- ROGERS, M. J. ve WARD, R. M., *Topkapı Sarayı Hazineleri Muhteşem Süleyman Çağı*, (çev. Cihan Altın), Staatliche Museen Preußischer Kulturbesitz, Berlin 1988.
- SANAL, H., “Kös”, *DİA*, XXVI, s. 270-272.
- Sazak, G., “Varahşa Sarayı Duvar Resimleri”, *Tarih Dergisi*, S. 57 (2013 / 1), İstanbul 2013, s. 1-23.
- SEVİM, A., “Dandanakan Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İSAM - İslam Araştırmaları Merkezi, 1992, *DİA*, C. VIII, s. 456-457.
- SHEHADA, H. A., *Mamluks and Animals (Veterinary Medicine in Medieval Islam)*, Brill, Leiden-Boston 2013.
- SİDDİQİ, İ. H., “Hindistan Müslüman Sultanlıkları ile Osmanlılar Arasında Kültürel ve Diplomatik İlişkiler”, (çev. Azmi Özcan), *XV ve XVI Asrı Türk Asrı Yapan Değerler*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1997, s.115-122, http://www.isav.org.tr/img/20140116__4269372821.pdf
- SÜMER, F., *Kara Koyunlular*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1984.
- SOYLAR, N., “*Şebânkâreî’nin Mecmau’l-ensâb fi’t-tevârih Adlı Eseri (Çeviri Ve Değerlendirmesi)*”, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2018.
- ŞAHİN, O., *Melchior Lorichs: An Artist in the Ottoman Empire in the Age of Süleyman the Magnificent*, A Thesis Master of Arts, Koç University, September 2008.
- TAHİRZADƏ, Ə., *Nadir Şah Əfşar*, 2. Baskı, Çıraq Neşriyat, Bakü 2005.
- TAŞAĞIL, A., *Gök-Türkler*, I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.

- TOKAN, Ö., “İslamiyet Öncesi Türklerde Diplomasi ve Hunlar Dönemi Diplomatik İlişkiler”, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2011.
- TOKSOY, A., “Kitab-ı Diyarbekriyye’ye Göre Kara Yülük Osman Bey”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 4/3 (Spring 2009), s. 2133-2158.
- UZUNÇARŞILI, İ. H., *Osmanlı Tarihi*, II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.
- VESKÂNİYÂN, V., “Filhâ-yi Cengî der Hâver-i Miyâne ve Hâver-i Nezdîk”, (çev. Edîk Bâğdâsârîyân), *Faslnâme-i Âpâgâ (فصلنامه بین المللی ایرانشناسی و ارمنی شناسی)*, Sayı 51 (Âzer h.ş. 1391/Aralık 2012), s. 1-4, http://www.apagaonline.com/archives/apaga_quarterly/All/Ap-51-Pall.pdf(15.11.2022).
- YABALAK, H., *Afrasyab Duvar Resimlerinin İkonografik Çözümlemesi*, Sanatta Yeterlik Tezi, Antalya 2019.
- YARDIM, S., “Tarih Boyunca Türk Askeri Müziğinde Kullanılan Sazlar”, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2010.
- YAZIR, R., (Genel yönetmen), *Anadolu Uygarlıkları (Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi)*, III, Görsel Yayınları, 1982.
- YELÇE, N. Z., “The Making of Sultan Süleyman: A Study of Process/es of Image-Making and Reputation Management”, PhD thesis, İstanbul 2009.
- YÜCEL, Y., *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398) – Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, Sevinc Matbaası, Ankara 1983.
- YÜCEL, Y., “Timur Tarihine Dair Araştırmalar”, *Belleten*, 42 (1978), s. 239-299.
- YÜRÜK, E., “Gelişen Teknoloji, Değişen Savaş: Babür Şah’ın Hindistan’daki Savaşlarında Ateşli Silahların Rolü”, *History Studies*, 10/5 (August 2018), s. 269-283.
- ZENCÂNÎ, M., *Ferheng-i Câmi’ Şâhnâme*, 2. Baskı, Müessese-i İntişârât-ı ‘Atâî, Tahran hş. 1380.

İnternet Kaynakları

- “A camel with rider and gun”, <https://www.planetfigure.com/threads/a-camel-with-rider-and-gun.154130/> (8.10.2021).
- “A Large Khorasan Bronze Hammerhead in The Form of an Elephant Persia, 11th/ 12th Century”, https://www.bonhams.com/auctions/19960/lot/77/?page_anchor=MR1_results_per_page%3D500%26MR1_module_instance_reference%3D1 (4.12.2021).
- “Ali Quli Khan”, <http://collections.vam.ac.uk/item/O9299/ali-quli-khan-painting-kanha/> (27.11.2021).
- “A Siamese war elephant in 1866. The Siamese Army was utilising war elephants armed with jingals up until the Franco-Siamese War of 1893”, <https://imgur.com/r/HistoryPorn/H4PgTcV> (27.11.2021).
- “A Turbanned Pasha with an Elephant”, <https://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2007/important-old-master-paintings-and-european-works-of-art-n08282/lot.52.html> (31.08.2022).

- “# Ayutthaya Gezisi # Müze #Ph Phraya Boran Ratchanarin”, https://www.youtube.com/watch?v=vdA_cnBC43s (5.09.2021).
- “Bassin dit ‘Baptistère de Saint Louis’”, <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010318774> (3.12.2021).
- “Basin (Baptistère de Saint Louis)”, <https://www.khanacademy.org/humanities/ap-art-history/west-and-central-asia-apahh/west-asia/v/ibn-al-zain-basin> (3.12.2021).
- “Battle of Ankara”, https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Ankara (4.09.2021).
- “Behind the Rocket Cat: Animals in Warfare from Hannibal to World War One”, <http://theappendix.net/posts/2014/03/behind-the-rocket-cat-animals-in-warfare-from-ancient-india-to-world-war-one> (27.11.2021).
- BELLEMARE, J. ve LERNER, J. A. “The Sogdians At Home Art and Material Culture”, <https://sogdians.si.edu/the-sogdians-at-home/> (24.10.2021).
- “Bellum inter Polonum et Turcam anno Domini MDCXXI”, <https://polona.pl/item/bellvm-inter-polonvm-et-tvrcam-anno-domini-mdcxxi,OTA4NDI3NjM/0/#info:metadata> (26.09.2021).
- “Bowl”, <https://asia.si.edu/object/F1943.3/> (6.01.2021).
- “Bowl”, <https://asia.si.edu/object/F1927.3/> (6.01.2021).
- “Bowl”, https://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=object;EPM;de;Mus23;11;en&pageD=N (26.01.2022).
- “Bowl Depicting a Lady Riding an Elephant”, <https://collections.artsmia.org/art/1096/bowl-depicting-a-lady-riding-an-elephant-iran> (7.12.2021).
- “Bowl with overglaze-painted decoration”, <https://collections.dma.org/artwork/5341536> (29.11.2021).
- “Building of the Great Mosque in Samarkand (plate 9)”, <https://www.flickr.com/photos/hopkinsarchives/8221670740> (29.11.2021).
- “Chandrakasem Müzesi Phra Nakhon Si Ayutthaya Eyaleti”, <https://www.bloggang.com/m/viewdiary.php?id=athena-th&month=05-2015&date=08&group=18&gblog=47> (5.09.2021).
- “Chinese ‘Jingal’ Wall Gun”, <https://www.forgottenweapons.com/rifles/chinese-jingal-wall-gun/> (27.11.2021).
- “Cosmas Indicopleustes”, https://en.wikipedia.org/wiki/Cosmas_Indicopleustes (24.10.2021).
- “Çini Minai Tekniği Nedir?”, <https://cinisatis.com/cini-minai-teknigi-nedir/> (7.01.2021).
- “Earthen toy (Elephant Rider Warrior)”, http://museumsfindia.gov.in/repository/record/im_kol-7212AC-14077 (27.11.2021).
- “Elephant”, <https://www.alamy.com/elephant-english-iran-probably-nishapur-10th-century-sculpture-stone-carved-the-nasli-m-heeramaneck-collection-gift-of-joan-palevsky-m735302-islamic-art-10th-century-date-qsp571950-00-00t000000z7-image349438363.html?pv> (25.10.2021) ve “Elephant”, <https://www.living.cz/slon3-jpg/> (25.10.2021).
- “Elephant carrying man in a howdah, 16th century illuminated Turkish manuscript from the Topkapi Palace Museum Istanbul Turkey”, <https://www.alamy.com/stock-photo-elephant-carrying-man-in-a-howdah-16th-century-illuminated-turkish-28320185.html?pv> (4.12.2021).
- “Elephants pushing cannons drawn by bullocks”, <http://jameelcentre.ashmolean.org/collection/921/object/12423> (5.09.2021).
- “Elephants pushing cannons drawn by bullocks”, http://jameelcentre.ashmolean.org/collection/8/sort_by/date/sort_order/asc/per_page/25/offset/0/object/12424 (5.09.2021).

- “Figurine of an elephant”, <https://collections.mfa.org/objects/19069/figurine-of-an-elephant?ctx=295a8266-2d76-4bc7-8a33-b1ae0738e1da&idx=51> (4.09.2021).
- “Fil Tahtirevânina Monte Edilmiş Ganjal Yandan Görünüş”, <http://www.vikingsword.com/vb/showthread.php?t=24489&page=2> (5.09.2021).
- “From Cordoba to Samarqand: Masterpieces from the Museum of Islamic Art in Doha = De Cordoue a Samarcande: Chefs-d'Oeuvre du Musee d'Art Islamique de Doha”, <https://www.mullenbooks.com/pages/books/154367/sabiha-al-khemi/from-cordoba-to-samarqand-masterpieces-from-the-museum-of-islamic-art-in-doha-de-cordoue-a?soldItem=true>(7.12.2021).
- “Giacomo Lauro, Widok bitwy pod Chocimiem w roku 1621”, <http://www.fototeka.ihs.uj.edu.pl/navigart/node/117940>(26.09.2021).
- Güngör, Necati, “İstanbul’da Fil Ahırları”, <https://www.facebook.com/174704872587014/posts/783907498333412/> (4.09.2021).
- “Hemispherical Basin MTW 925”, <https://www.khalilicollections.org/collections/islamic-art/khalili-collection-islamic-art-hemispherical-basin-mtw925/> (7.01.2021).
- “Illustrations from the Süleymanname; showing Ottomans Execution of Prisoners, Belgrade”, http://warfare.tk/Ottoman/Suleymanname/Execution_of_Prisoners_Belgrade.htm(4.09.2021).
- “Imperial Delhi Camel Artillery Man”, https://en.wikipedia.org/wiki/File:Reminiscences_of_Imperial_Delhi_Camel_Artillery_Man.PNG (27.11.2021).
- “Indian (Mughal) matchlock swivel cannon (zamburak, shaturnal, shahin)”, <http://www.vikingsword.com/vb/showpost.php?p=201544&postcount=5> (8.10.2021).
- “Jacopo Ligozzi (Verona 1547 - 1627 Florence), A Turbanned Pasha with an Elephant”, <http://elopedelart.canalblog.com/archives/2009/07/06/14316370.html> (31.08.2022).
- “Karatay Han”, <http://www.turkishhan.org/karatay.htm> ve “Selçuklu Mimarisi”, http://allempires.com/forum/printer_friendly_posts.asp?TID=10569 (29.11.2021).
- “Kizil Caves”, https://en.wikipedia.org/wiki/Kizil_Caves (29.11.2021).
- LERNER, J. A., “Believers, Proselytizers, & Translators (Religion among the Sogdians)”, <https://sogdians.si.edu/believers-proselytizers-translators/> (6.10.20219).
- “Madrid Skilicis”, https://tr.wikipedia.org/wiki/Madrid_Skilicis (29.12.2021).
- “Manuscript BNE MSS Graecus Vitr. 26-2 Codex Graecus Matritensis Ioannis Skylitzes”, <https://manuscriptminiatures.com/4203/13444#image> (29.12.2021).
- “Mina'i ware”, https://en.wikipedia.org/wiki/Mina%27i_ware (7.01.2021).
- “Miniatures by Levni”, <https://mahinur.wordpress.com/> (12.12.2021).
- “Mughal Painting Under Akbar: The Melbourne Hamza-Nama And Akbar-Nama Paintings”, <https://www.ngv.vic.gov.au/essay/mughal-painting-under-akbar-the-melbourne-hamza-nama-and-akbar-nama-paintings/> (12.12.2021).
- “Наупоширеніші міфи про Хотинську війну. Що правда а що ні” (“Найпоширеніші міфи про Хотинську війну. Що правда а що ні”), <https://www.youtube.com/watch?v=I5MxpWJVP1U> (26.09.2021).
- “Madrid Skylitzes”, https://dbpedia.org/page/Madrid_Skylitzes (29.12.2021).
- “Madrid Skilicis”, https://tr.wikipedia.org/wiki/Madrid_Skilicis (29.12.2021).
- “Masterpieces of Persian Miniature - Shahname of Ferdowsi (Ed. Baysanqiri) - 8”, <https://fotografia.islamorient.com/fr/content/chefs-dœuvre-du-miniature-persane-ed-baysanqiri-shahname-par-ferdowsi-8> (31.12.2021).
- “One of six figures from the Mughal emperor's ceremonial procession on the occasion of the Id”, <http://collections.vam.ac.uk/item/O16832/one-of-six-figures-from-gouache-khan-mazhar-ali/> (12.12.2021).

- “Ottoman Army War Elephants?”, <http://theminiaturespage.com/boards/msg.mv?id=433102> (26.09.2021).
- “Ottoman-Polish battle during the Hotin campaign”, <https://i.pining.com/originals/e9/5a/37/e95a376c79f58e971630322b0184084a.png> (4.09.2021).
- “Panel with Enthroned Ruler and Courtiers second half 12th century”, https://www.metmuseum.org/art/collection/search/642332?exhibitionId=%7B74efafb7-a808-4ede-bf58-279e018c9f63%7D&oid=642332&pkuids=353&pg=0&rpp=20&pos=50&ft=* &offset=20 (4.09.2021).
- “PO.285.2004 Dish”, <https://www.mia.org.qa/en/textiles/240-pottery/550-object1538> (7.01.2022).
- “Qajar-era paintings by Aqa Lotfali Suratgar added to National Cultural Heritage list”, <https://www.tehrantimes.com/news/454548/Qajar-era-paintings-by-Aqa-Lotfali-Suratgar-added-to-National> (30.09.2021).
- “Qalamkari Textile”, <https://collections.vam.ac.uk/item/O1137506/hanging-unknown/qalamkari-textile-unknown/> (29.11.2021).
- “Responses to Chaos: Art, Religion and Literature in Six Dynasties China (221 to 581 CE)”, <https://china360online.org/?property=introduction-to-dark-ages-in-china-220-581> (4.09.2021).
- “Savaşlarda Korku Salan Fil Zırhı”, <http://www.hisartmuseum.com/tr/Page.asp?ID=1181> (4.09.2021).
- SAZAK, G., “Bir Göktürk Sarayı – Varahşa Sarayı Duvar Resimleri”, <https://www.altayli.net/varahsa-sarayi-duvar-resimleri.html> (4.09.2021).
- “Schale mit Elefantendarstellung; Manganbraun, gelb und grün'de irdenware mit Laufglasuren; Dekor: Sgraffito, Inschrift im Nashi-Duktus; İnan, 12. Jh. İhlamur Müzesi, Stuttgart”, https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Elephants_in_Islamic_art?uselang=fr#/media/File:Schale_Iran_2_Linden-Museum.jpg (7.12.2021).
- “Selçuklu Uygarlı Müzesindeki Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Dönemine Ait Eserler”, <http://www.selcuklumuzesi.com/ustmenu.asp?id=9&euid=2&sid=9> (7.12.2021).
- “Siege of Esztergom”, http://enhancedwiki.territorioscuola.it/en.php?title=File:Siege_of_Esztergom_1543.jpg (26.09.2021).
- “Skulpturniye izobrazheniya na Blijnem Vastoke v islamskuyu epohu (Скульптурные изображения на Ближнем Востоке в исламскую эпоху)”, <https://maximus101.livejournal.com/16820.html> (29.11.2021).
- “Song Yun”, https://en.wikipedia.org/wiki/Song_Yun (24.10.2021).
- “Sotheby-20010503--101-116.pdf”, <http://www.islamicmanuscripts.info/reference/books/Sothebys-20010503/Sotheby-20010503--101-116.pdf> (4.12.2021).
- “Suleyman I (the Magnificent)”, https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1848-1125-24 (3.12.2021).
- “Sulwan al-Muta‘ fi ‘Udwan al-Atba‘”, <https://www.facsimilefinder.com/facsimiles/sulwan-al-muta-facsimile> (28.12.2021).
- “Şahname” Baysungura – Herat, 1430 (“Шахнамэ” Байсунгура - Герат, 1430), https://kitabhona.org.ua/gallery/min_1425-1450/1430_Baysunghur/index.html (31.12.2021).

- “Table Top”,
https://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=object;EPM;rm;Mus21;34;en&pageD=N&cp (26.01.2022).
- “Tahran’daki tek filhâne yıkıldı”, <http://www.ihrn.ir/cultural/Y/1391/M/7> (30.09.2021).
- “Tehran’s Qajar-Era Elephant House Damaged by Fire”, January 10, 2019,
<https://kayhanlife.com/culture/heritage/tehrans-qajar-era-elephant-house-damaged-by-fire/> (30.09.2021).
- “The Camel and Heavy Weapons”,
<http://www.vikingsword.com/vb/showthread.php?t=21529>(19.11.2021).
- “The Ghaznavids and The Ghurids: Eastern Iran, Afghanistan, And Northern India, 10th-12th Century”, <https://www.davidmus.dk/en/collections/islamic/dynasties/ghaznavids-and-ghurids/art/73-1979> (28.11.2021).
- “The Ghaznavids and The Ghurids: Eastern Iran, Afghanistan, And Northern India, 10th-12th Century”, <https://www.davidmus.dk/en/collections/islamic/dynasties/ghaznavids-and-ghurids/art/43-1998> (28.11.2021).
- “The Yu Hong Tomb of the Sui in Taiyuan, Shanxi Province”, <http://www.china.org.cn/e-kaogu/1999zhong/k-8.htm> (4.09.2021).
- “Tomb of Yu Hong”, https://en.wikipedia.org/wiki/Tomb_of_Yu_Hong (4.09.2021).
- “Turkish Culture and Art”, <https://tarihvearkeoloji.blogspot.com/2016/10/turkish-culture-and-art.html>(4.09.2021).
- “石床屏風”, <http://www.miho.or.jp/booth/html/artcon/00000432.htm> (4.09.2021).
- “War elephant on the battlefield”, <https://www.youtube.com/watch?v=GfSXls-Hgy4> (7.10.2021).
- “World History, f.115v detail”,
https://images.is.ed.ac.uk/luna/servlet/detail/UoEsha~4~4~60779~102857:World-History%2C-f-115v-detail%3Fsort%3Dwork_creator_details%252Cwork_shelfmark%252Cwork_source_page_no%252Cwork_title?qvq=q:Jami%27%20al-Tawarikh;sort:work_creator_details%2Cwork_shelfmark%2Cwork_source_page_no%2Cwork_title&mi=42&trs=391 (30.11.2021).
- Zamki i Kreposti Ukraini – Forum, “Jaloba Oborona Hotinskovo Mista ta navkolo” (Замки и Крепости Украины – Форум, “Жалоба Оборона Хотинського міста та навколо”), https://forum.zamki-kreposti.com.ua/profile/2369-denis/content/?type=forums_topic_post&change_section=1 (26.09.2021).